

ТУК-ТУК...

I

Найбільша мука Василеві Григоровичу була — писати анкети. Так і тепер. Невідомо по що, відкіля й для чого в апаратну війшов невідомий чорний, у лиснючій шкурятяній тужурці чоловік, обійшов куток, де працювали „Юзи“, „Бодо“, і, нарешті, зупинився коло стільчика, де сидів при своєму „Морзе“ Василь Григорович. Так само, як і коло всіх інших, невідомий енергійно видобув із портфелю довгу анкету й сунув Василеві Григоровичу.

— Заповніть!

Василь Григорович боязко подивився поверх своїх старих, каламутних, як і сам він, окулярів на дрібненькі рядки й обережно обома руками поклав анкету на стіл. Він спробував було пірнути в роботу і старанно заходився скручувати телеграфну бинду, записувати зміст телеграм, але анкета не давала йому спокою. Вона поважно, наче коштовний папір якоїсь незвичайної вартости, від якого залежало бути чи не бути Василеві Григоровичу, лежала з боку і її епічний спокій нервував Василя Григоровича.

Він скося зиркав на анкету, ніяково тер худі з темно-восковим старечим відлиском руки і знову нахилився до бинди. Але на бинді, замість живих знаків, з-під яких виринали найрізноманітніші слова людської думки, мигтіли тепер чужі, уїдливі риси, крапки, риси, і стиха, глузливо шурхав папір. Анкета, мов жива істота, дивилась мимо Василя Григоровича на стелю так само холодна, кабінетна і дужа. Василь Григорович знає цей погляд: там, у середині, між іншими питаннями, є місце, яке ніколи не можна обминати, і на якому анкета завжди загадково посміхається з нього, старого телеграфіста, що працює вже трицять другий рік... І Василь Григорович не може більше витримати — він з пошаною бере цього маленького папіряного деспота, кому мусить одкрити свою душу і йде до канцелярії. Тут він сідає на краєчку дзиглика коло стола найзнайомішого від усіх канцелярських — діловода, просить чисте перо, для чогось знімає окуляри й потім зараз же їх знову, перечитує двічі анкету й тремтливими зелено-брунатними від махорки пальцями бере перо.

— Питає, як прізвище, — про себе говорить Василь Григорович.

— Прощу, прощу, з великою охотою... бубонить він і старанно, з кривулькою на кінці виводить: — Гусятинський.

— По батькові? Це добре, так і треба, щоб знали, як по батькові: не всім-же годиться казати, та й доки це буде — „товаришу

Гусятинський". 32 роки — не в борщ плюнути!.. Він, смакуючи подивився ще раз на чітке „Григорович“, але враз зів'яв. Анкета, прищупивши по-Ленінському око, мов знаючи заздалегідь, яке це справить вражіння, запитала:

— Ваше соціальне походження?

В цих словах ховалась її непереможна сила, але це було разом і єдине місце на всьому життєвому шляху й сумлінні Василя Григоровича, де він почував, що не все в нього гаразд, почував себе перед кимсь винним, знав, що виповзає наверх сама що ні є контр-революція, дурман, опіюми, темрява, але цьому лихові він не міг зарадити: 32 роки, паспорт, метрика — все в установі, всі про це знають.

У всьому іншому: — Що робили до 1917 р., де були за гетьмана, директорію, Денікіна... — у всьому тому, що було підводними рифами декому з молодших, він почував себе певним і щасливим, що ніде не був і нікуди не втручався. Тут Василь Григорович дозволяв собі недбало, легкою рукою, кидати на папір — працював, служив, працював... Йому кортіло навіть поглузувати з анкети: мовляв, знаємо, чого ти хочеш, та дзуськи! Але „Ваше соціальне походження“ отруїло йому всі післяжовтневі дні, коли треба було сідати за анкету, і з самої анкети створило справжнього, бездушного слідчого з двома питливими очима-голками, перед яким нічого не сховати, якому мусиш говорити саму правду. Василь Григорович сумовито перечитав запитання вдруге, протер брудною хусткою окуляри, подивився через голову машиністки в вікно на голе, злегка запорошене свіжим снігом гілля тополі, глянув на усмішку Ленінового портрета і чи не в двацять написав:

— Син дуже бідного священика села Вербівки. Оце „священика“ лягло чорним докором на білій анкеті й заповонило все попереднє й дальніше. Василь Григорович аж жажнувся читкості й розміру своїх літер; здавалось, вони закричать зараз на все горло вищиреним ротом: — Син священика, священика! Попович! Ага!.. і понесуть цю прокляту звістку до кімнати місцькому, де дожидає анкети невідомий чоловік у шкурятній тужурці. Василеві Григоровичу до болю захотілося зменшити ці лупаті літери, зробити їх малопомітними, він обводив їх для того окрайками, але несподівано все слово стало ще виразнішим. Василь Григорович глибоко зітхнув і перейшов до чергового пункту.

— Якій партії співчуваєте?

Василь Григорович зручніше уместився на стільці, спокійно поміркував і вирішив на цьому пункті надолужити попереднє запитання.

— Співчуваю Р. К. П. Б. У. (— Раптом пригадав українізацію і розмашисто додав:) — Завжди стояв за федерацію і автономію.

Коло дверей місцькому Василь Григорович трошки постояв, протер окуляри, погладив лисину, обдивився ще раз написану анкету і навшпиньки ввійшов.

Невідомий у шкурятній тужурці, назько нахилившись, водив носом над якимсь списком; коло нього стояв з паперами зосередкований і серйозний секретар місцькому. Василь Григорович довго не міг наважитись порушити густої тиші, що її наводила шкурятяна тужурка і схилена чорна, кучерява голова. Він побожно оглядав Чубарів портрет і тільки тоді, коли невідомий одірвався від списку й кинув секретареві: Далі!.. Василь Григорович стрепенувся. Невідомий, при-

щулившись, кинув на всю мизерну постать Василя Григоровича пильний, анкетний погляд і голосно запитав:

— Ви, товаришу, до мене?

Василь Григорович дрігнув і, роблячи що-найприємніший вираз свого обличчя, нечутно, вроздріб підійшов до столу.

— Анкету ви, здається, просили... вибачте — казали... Так я ось... — Василь Григорович похватився, що не вимовив найголовнішого і після павзи вставив: — товаришу...

Невідомий енергійно труснув чорними кучерями, і шкуратяний рукав блиснув перед очима Василя Григоровича.

— А-а, анкета? Давайте. Ваша фамілія?

Василь Григорович прибитим голосом сказав своє прізвище і переступив з ноги на ногу.

Невідомий, не дивлячись, заховав рвучко анкету кудесь під папери, а Василь Григорович одступився від стола. Він зовсім не знав, що на такий випадок треба робити, через це тужно глянув по стінах місцькому, помацав по сорочці гудзики і, необертаючись до дверей, тихо позадкував назад і зник.

В коридорі він почув себе вільніше, але пригадав:

— Навіщо йому моє прізвище? І не міг дати собі відповіді, тільки кляте анкетне місце „соціальне походження“ ще раз отруїло йому день.

Василь Григорович байдуже чимчикував на своє старе місце до „Морзе“.

II

Кілька годин Василь Григорович перевертався з боку на бік і не міг заснути. Поволі завмірало по сусідах життя, на вулиці коли-неколи торохкотіли візникові колеса і, нарешті, замерз на бруку похаливий запізнілий крок. Тоді Василь Григорович припинив і, напружуючи зір, намагався розглянути на стіні тьмяні контури плями від якогось далекого лихтаря. Ніч таємниче причаїлась довкола і пожадливо слухає, а Василь Григорович поринає у спогади. Йому здається, наче він лежить на дні якоїсь казкової, тихої саги, а десь там, на поверхні невтомно б'є з невсипущого джерела життя, течуть прозорі води, линуць у невідому далечінь, чужі літа і тільки його роки отут, на споді, одлітають і безбарвно, як останнє осіннє листя.

Ось вони. 52. Тепер страшно подумати, що два роки тому переступив півстоліття, а було —

— Як від чистого прозорого плеса відбилось Василеві Григоровичу дитинство (Вербівські верби, і тільки батько-під тепер зовсім не до речі — кадило, епітрахіль, хрест), потім майнула школа, початок служби (і вже не Вербівка, а місто: кам'яниці, брук, дрти і замість батьківського ладану — розпечені асфальти). Це його молодість, коли хотілося чомусь Волги, народу волі й конституції. Тоненький тенорок Василя Григоровича співав на човні серед Дніпрового простору на пікніках:

Укажі мне такую обитель,
я такого угла не відал...

Сміялись у сонці золоті бані українського бароко, а здавалось (хотілось думати), що це — на Волзі, де Стенька Разін, Перська князівна, „Дубінушка“ й бурлаки...

— Видь на Волгу, — чей стон раздається...

Ось глибше — туманіють Василеві Григоровичу перші невдачі й болі. На мить, на одну тільки мить розквітнуло його кохання, а потім — одружився. І Катерина Сидоровна (давно вже не лишилось і тіни від „милої“, „Каток“) товстішала, розлазилась на торби, торбинки й кульки людського м'яса...

І потягнулись, мов заведені, одноманітні дні, сірі й нудні, як телеграфна бинда... Знайшлась Наташа, Саша, Павлуша, але він п'ятилітнім у кадубі втонув, потім догани, нагороди й книжка ощадниці.

А все перевернула Революція — пропало триста карбованців у ощадниці і стало ясно, що не будуть давати пенсії. Життя запшонилося, запаперилося й розклалося на класи, категорії, пайки.

Василь Григорович сказав Катерині Сидоровні:

— З платні не проживеш... Опричники...

Яблучки, яблучки! Свіжі. Золотий ранет. Три міліони хунт! Яблучки!..

То кошик з рум'яними Жмеринськими яблуками на базарі, а при ньому Катерина Сидоровна з улесливим, конфітурним голоском:

— Купіть, купіть! Яблучки!..

Але доліз, нарешті, тиф і до помешкання Василя Григоровича. Довго вовтузився він навколо, порався волохатий коло цілих родин, аж ось раптом, паче іншими дверима ввійшов: гарячка, Катерина Сидоровна маячила про золоту каблучку, що Василь Григорович має понести на базар, і потім — напівсвідомий, жалібний, безпорадний голосок:

— Васінька, — путіночки мені... Дай путіночки!..

Крізь якісь смердючі ліки Василеві Григоровичу почувся тоді раптом — ладан. Стало огидно й страшно. Смерть?.. В пам'яті стояв покійний батько-піп. Василь Григорович глибоко зітхнув і перший раз тоді скептично й гірко подумав: — Попували ви, тату, сорок вісім літ, дослужились камилавки й наперсного, а все надарма: „опієм для народа“. — Але враз розсердився й буркнув:

— Теж державні будівельники, можна сказати — церкви зачиняти! Да... Що то значить — Росія! (Україну — німці та Грушевський вигадали: дописувач, переписувач, контролювач, позадники, попередники й самопер — ну й народ!..).

Сірого, березневого дня, коли намагалась повернутись зима й боязко посідала свої природні права весна, і від цього з неба, як нежить, сякало снігом і мжичкою, Катерину Сидоровну одвезли на кладовище. За биндюгами, що грюкаючи по бруку, везли непофарбовану труну, пішло на кладовище п'ять: сім'я, земляк касир із залізниці та сусідка перекупка з базару. Коли Василь Григорович удвох з цвинтарним сторожем кинули на могилу останню лопату вохкої землі й Саша ретельно вталував края могили своїми блаґенькими чобітьми, щоб не розсипалась, Василь Григорович одійшов у бік. Він глянув на свіжу могилу й тепла сльоза заструменіла по щоці і зникла під усом.

Не стало кошиків, яблук, не стало самої Катерини Сидоровни. Тепер збільшили вже платню (пайки, „лімони“, класи, здається, назавжди одійшли в минуле), життя увійшло в нові береги, але по-стародавньому закрутило свого одвічного млина.

І Василь Григорович, нарешті, запитує себе здивований.

— Чи-ж таки справді була велика буря—вогонь, мор і голод, чи тільки наснилось?... А в тім пенсії не бачити й ювілею свого Василь Григорович так і не справить, бо коли стукнуло 25 років—гримнула революція...

Чогось болить у литці права нога й муляє під боком.

Тік-так, тік-так...

Василь Григорович прислухався, як цокає будило і з серцем, подумав:

— Це мої години одбиває, каналія!..

Хотілося так закрутити його, щоб не цокав і навкруги була-б тільки тиша, але Василь Григорович пригадав, що завтра о восьмій треба на службу.

Він перевернувся на другий бік, подумав ще про скорочення штату й, нарешті, заснув.

Тік-так, тік-так...

III

Василь Григорович прокинувся о сьомій. Ще тільки розвиднялось і коротенький сон лише зморив його, не давши ні спочити, ні забути, але сьогодні на телеграфі його зміна і треба лагодитись.

Василь Григорович ще поворочався трохи на ліжку, потім устав і, не сподіваючись від нового дня нічого кращого, мляво почав одягатись. За дверима поралась коло самовара Наташа. Легкими шорохами старомодної сукні пропливла в сусідню кімнату Копачиха й наточила окропу. Копачиха—сусідка. Їй—75 р. Вона давня вдова якогось акцизного Андреева. Цілими днями вона порається коло якогось мотлоху—стрічок, ниток, засушених листочків, пляшечок, і через це Саша прозвав її—Копачихою. Так і прищепилось між усіма:—Покличте Копачиху, „дайте Копачисі окропу“... Копачиха продає через треті руки старі капоти, сережки, ложечки й золоті п'ятірки. З того й доживає вона свої протрухлі дні. Єдина відрада в неї і все, що лишилось з минулого: вранці і ввечері—чай, удень „кофей“. Копачиха дає тричі в місяць на вугілля і за це одержує окріп.

В сінях лаявся з Наташею Саша. З Сашею Василеві Григоровичу немає ради. Саша два роки вже не вчиться. Раніш він продавав цигарки на вулиці, а тепер не можна: патент і міліція; Саша збирає чужоземні марки й невідомо на які гроші що-тижня ходить до цирку. З сіней долетіли знову його вихлясті слова до Наташі:

— Теж панна! Подумаєш!.. з сексотом тягається...

Наташа нервово кричить: Сашка!.. і потім сердито грюкають двері.

Давно вже ламає собі голову над Сашею Василь Григорович, він не раз міркував над цим питанням, підходив до нього зо всіх боків, пригадував увесь свій життєвий досвід, а тепер остаточно вирішив:

— Сашу треба віддати до Комсомолу. — Проте, ця думка зараз же притупилась і вкрилась іржюю: — Але як це зробити? Чи ж приймуть?.. (Скрізь треба анкети й „Ваше соціальне походження“).

За кілька хвилин самовар уже шумів у сусідній кімнаті, а з-за дверей почулось Наташине:

— Папа, — чай пити.

Василь Григорович мимоволі здригнув. З того часу, як Наташа зробила собі другий аборт, Василь Григорович, наче, боїться її нервового голосу, але zarazом і хоче його чути. В рисах Наташиного обличчя — молода Катерина Сидоровна і короткий змах далекої молодости самого Василя Григоровича.

Василь Григорович поспішно одягнув стару „гімнастюрку“, накинув піджака й пішов пити чай.

Десь з-за обрію, через нагромаджені куби кам'яниць кинуло сонце свого першого променя й обарвило ніжно-рожевим золотий краєчок бані. Від цього стара, похмура дзвінниця, наче, звеселішала й опукла баня, вкрившись дитячим рум'янцем, посміхалась наївно й привітно. Це наганяє людям спокій і бездум'я. Василь Григорович поспішно чвалав на службу в своїй старій урядовій шинелі, що справив був, гадаючи святкувати свій двадцятип'ятирічний ювілей. Він проминув одремонтований Виконком, пропустив повз себе трамвай, що дзенькнув і рушив собі далі, поблискуючи на дроті блідими іскрами, пройшов коло тумби, де патлатий хлопчисько розліплював свіжі афіші і ось, вийшовши на ріг, глянув на церкву. Рожева баня ще посміхалася і переймала нові проміні, що вилітали від сходу. Але Василеві Григоровичу було тяжко на душі і, навіть, баня посміхалася не йому. Завжди, коли Василь Григорович наближається до телеграфу, його опановує неспокій і старе серце одбиває свої удари частіше. Що-дня він чекає нової неприємности. Йому здається, що якась шкуратяна рука (та сама, що — „конкретно“, „по суті“, „опіум для народу“) заглузила телеграф, дні, все життя і тільки він, Василь Григорович, ще якось борсається між пальцями.

Але час прийде...

Передчуття не зрадило Василя Григоровича і на цей раз. В апаратній його зустріла чергова новина. В кутку, коло вікна, там, де завжди працювали „Юзи“, поставлено апарата нової системи — „Клопфера“. З великим, дерев'яним, брунатим рупором він скидався на дзюб якогось фантастичного хижака і ще здалека впадав на очі.

Про „Клопфер“ давно вже почали говорити на телеграфі, і між службовцями ширились найрізномантніші чутки, гадки і навіть деяке хвилювання. Говорилось, що незабаром усі системи замінять на „Клопфер“, що всі телеграфісти мають вивчитись за місяць працювати на ньому, а тих, що не зможуть вивчитись, викинуть із служби (спеціально для цього і скорочення штату вигадали — між нами кажучи!). Хтось переказував, що в Москві лікарі дослідили, ніби, після трьох-річної праці на „Клопфері“, люди божеволіють і через це в Наркомпочтелі ще не прийшли до остаточного висновку — заводити „Клопфер“, чи ні. Говорилось багато, але певного ще нічого не було.

Та ось три дні тому були загальні збори. Голова міському Рябошейн, доповідаючи про останню нараду з адміністрацією і, як завжди,

тримаючи одну руку в кешені, а другою виробляючи перед лицем вихилася, сказав:

...отже „Клопфер“, товариші, — це наше найближче завдання. Він заощаджує нашій республіці витрати. „Клопферові“ не треба папірової бинди, він не потребує фарби, „Клопфер“ працює на слух. За тиждень ми розпочинаємо навчання. Всі товариші мають як-найскоріше вивчитись. Попереджаю. — Потім секретар Комсомолу, товариш Юшкевич:

— Ми, товариші — ваша зміна. Те, чого не встигли ви — довершимо ми. Новий червоний телеграфіст не знатиме ніяких „Морзе“! „Клопфер“ і Радіо — ось наші знаряддя до перемоги. А тому ми, мо-лода гвардія, кажемо:

„Дайош Клопфера“!..

Що говорили далі — Василь Григорович забув, за те дві слові врізались у пам'ять і витаврували дві чорних цятки:

„Клопфер“ і зміна...

Василь Григорович раніш тільки догадувався, що так має бути, але уперто одганяв ці думки і навіть розважав себе: — Говорити вони вміють, знаємо, — „Свобода, рівність і братерство“, а ось як до діла, то (як це дядьки кажуть?) — „Кому - на, кому - ні, кому - дуля, кому - дві“. Кажіть, кажіть!.. Але сьогодні в апаратній стояв „Клопфер“ і це вже говорило тепер одверто й рішуче — треба зміни, треба нових людей...

Василь Григорович підійшов до „Клопфера“, оглянув його скептично поверх окулярів з-під лоба, подивився ще в рупор і тихо відійшов на своє місце. Він тужливо подумав:

— Так, так — нових, а ми підтоптались, одстукали своє. Ну і хай...

Тепер Василь Григорович уже гаразд уяснив собі, що рано чи пізно (навіть очевидно — незабаром) прийдуть інші, чужі люди і тоді вже ніколи не зігнеться його погорблена спина над старим „Морзе“ і жовтувата телеграфна бинда не покаже йому чужих думок із неосязних просторів Росії.

Там при апараті на стільчику, буде сидіти новий. Василь Григорович уявляє собі його досить конкретно: він — у шкурятиній тужурці, розстебнутий комір і неохайно відкинуте назад буйне волосся, а збоку, де лежав потертий урядовий з пружиною всередині кашкет Василя Григоровича, впаде на Марксів „Капітал“ очайдушна синя кепка.

І сьогодні Василь Григорович покійно схилився перед цим неминучим фатумом свого життя. Тільки одне вдряпалось у саму душу й не пускало. 32 роки він віддав апаратові, притупив коло нього свій зір, висувив руки полисів і пожовтів, як цитрина, а любови до нього не помічав. Навпаки. Апарат його приковував до певного місця, обмежив рухи, думку, волю, але Василь Григорович знав, що по-за апаратом йому немає місця на землі. І він мирився з ним без любови й ненависти.

Тепер - же, коли в апаратній стояв, правда ще самотній, але такий нахабний і дужий „Клопфер“, що погрожував запосісти всі столи й дрти, Василеві Григоровичу осіннім заходом зажеврїла професійна любов.

Близьким та рідним став йому маленький апарат системи „Морзе“. І Василь Григорович, думаючи про скорочення штату, потішав себе:

— Та ні, „Клопфер“, коли й буде, то тільки частково — два - три апарати, а „Морзе“ стоятиме, розуміється, й надалі.

Василь Григорович низько схилився над апаратом і ніжно сказав про себе:

Мене вже не буде, не буде зовсім. Скоро вже. А ти, мій апаратику, мій „Морзе“ все будеш стукати, все будеш невтомно працювати...

І наче відповідаючи йому, зажурено шелестіла бинда й тихо цокало коліщатко.

IV

Наташа прудкими кроками зайшла до кімнати Василя Григоровича і, нервово стискаючи пальці, сказала вдруге за сьогодні:

— Тільки будь ласка, папа, я вас дуже прошу, коли прийде Трохим — ані слова про бога і, взагалі...

Василь Григорович винувато й ніяково мотнувся на стільці й, дивлячись крадькома на Наташу, зашепотів:

— Я, я власне — нічого... то тоді тільки так — до слова припало... Але я — ні, ні...

Наташа ще раз із притиском і маленькою дозою огиди сказала:

— Так будь ласка, папа, прошу...

Наташа вийшла, а Василь Григорович замислився.

— Так, так — це він. Цей комуністишка нещасний, чи навіть кандидат на комуністи Трохим Загорулько, що служить за начальника залізничної варті, це він винний у тому що Василь Григорович мусить хвилюватись за Наташу. Безперечно останній аборт від нього. Найшла з ким! І не розбереш, чи справді він начальник, чи таки сексот Одо-тегепеу, як запевняє Саша?... Ех, Наташа, Наташа!..

Василь Григорович злостився на весь той новий, але такий чужий йому світ, що перевернув шкереберть усе дотеперішнє його життя, звів на нівець його як батька, зробив із Наташі (хоч і непартійна) „товаришку Нату“, а із Саші — звичайного пацана, і навіть запах колишньої святости Різдва, Великодня і храмового Спаса тепер ніби одгонив йому нафталіном („опієм для народу“). Василь Григорович серцем відчував, що ото все — і батьківська камилавка та наперсний, і його власні пенсія і ювілей загинули без вороття. Вони гукнули тоді, коли впав на пішоход з телеграфу двохголовий орел і розбився на друзки, коли злазили по місту з п'єдесталів чавунні царі, міністри й діячі...

Спочатку ще можна було сподіватись повороту (це тоді, коли — „лімони“, „всі на боротьбу“, — транспорт, угілля, тиф, — матроси, поляки, Врангель і бандитизм). Тоді Василь Григорович — на обличчі скорботно-серйозно, а в душі — смішком-злістю:

— Зруйнували державу сукини сини! „Весь мір — до основи“...

І Василь Григорович ладний був щипати свою долоню за те, що в лютому 1917-го вітав Революцію: радів чомусь з дурного розуму.

Але з пекла, з руїни, із зубожіння, під свист куль і грохоти снарядів повстала знову держава. І лавина, що палючим огнем знищила на своєму шляху все попереднє, тепер заскориніла, стала твердішати,

стала холодна і непорушна. Її оперезав новими дротами, звязав державним апаратом, поштрикав скрізь ячейками, уповноваженими, агентами той самий, що — шкуратяна тужурка, „негайно виконати“ або — „в Чека — до стінки“!..

Василь Григорович відчував безсилість своєї злости. І цей Загорулько, один із тих, що „негайно виконати“ зможе, — так, так! безперечно зможе: не два аборти Наташа зробить, а чотири, п'ять, вісім, поки не скаже товариш Загорулько: — „Вопрос ісчерпан“. А коли-б Наташа й породила від нього, то все одно: буде — молодий лєнінець, жовтєня, піонер, тільки не звичайна, хрещена дитина. Буде так, бо з цим треба погодитись, але батьків наперсний, колишній Спас і можлива пенсія не дозволяють... Василь Григорович може тільки безнадійно і мовчки, винувато й боязко скоритись...

З сіней почулося три голосних удари кулаком у двері, Наташині кроки, рип заржавілих петель, і в сусідню кімнату твердою стопою хромових чобіт увійшов Загорулько. Василь Григорович одразу впізнав його певні, трохи важкі кроки і спокійний, хрипкуватий від доповідей, зборів і команди голос. Василь Григорович насторожився. Його серце на мить дало перебої, а потім він пройшов по кімнаті, щоб заспокоїтись, сів знову на стілець, але серце зараз-же одбило: — Він, він... Василь Григорович рішуче висякався в стару з блакитною окрайкою хустку, і вийшов до Загорулька.

Загорулько незграбно і ніби стомлено розвалився на старій канупці, перекинувши ногу за ногу, і, не встаючи, привітався:

— Здорові, папаша! Ну, як там?

Наташа скрушно глянула великими світло-карими очима і ображено перервала:

— Троша! Скільки разів казала!..

Загорулько відповів погодливо-усмішкуватим поглядом, але виправився:

— Що у вас, Василю Григоровичу, про радіо говорять? Скажімо, фотографія, приміром, і знов-же таки концерти з Москви? Кажуть, що і в нас незабаром буде?

Василь Григорович, поклав на коліна долоні й, наче виправдуючись, за телеграфні порядки, тихенько відповів:

— Розуміється, це правда могло-б бути й радіо, але тільки-ж у нас, знаєте, як це завжди... Наташа сторожко обернулась у його бік, і Василь Григорович, передякавшись, замовк. Загорулько ляснув рукою по краю шкуратяної тужурки й опуклости „голіфе“ і, підбадьорюючи, кинув:

— Нічого, все буде... (він знову хотів сказати „папаша“, але опом'явся і витримано процідив:) — Василю Григоровичу!... Пройшли можна сказати фронти, а тепер — „пожалуйте бритись“: господарче будівництво і знов-же таки — культура. Але радіо — це безперечно, без нього ніяк до комунізму не можна... От, скажімо, Марс, там те-ж, кажуть, люди є, а як з ними звязатись — „смичку“ так-би мовити?... Звичайно, наука не дійшла ще до цього, але я певний, що тут без радіо не обійдеться.

Загорулько сказав останні слова переконано, як знавець справи, він задоволено глянув на Наташу, закинув чобіт вище коліна й заку-

рив цигарку. Потім пригадав і простягнув коробочку Василеві Григоровичу:

— Прошу!

Василь Григорович узяв трьома пальцями цигарку й, розтрушуючи її на штани попіл, прикурив від Загорулькової, а Загорулько казав далі:

— Ну, а якщо тільки з Марсом зв'яжемося, тоді — бери бога за бороду! Амба всяким дурманам!

Наташа прищуливши око, глянула на батька, Василь Григорович ворухнувся на стільці, проковтнув слину і сказав:

— Будь ласка, пийте чай. Наташа, присунь цукор.

Йому хотілось заперечити Загорулькові, що до бога, але пригадав Наташине застереження і переступив на інше:

— З українізацією, знаєте, нам біда. От мені вже, слава богу 52, а йди вчити — речівники, голосівки... І як це так, не доберу — в нас же тепер Інтернаціонал, сказати-б, і тут вам „мова“. Воно, розуміється, федерацію нам треба, от наприклад, Р. С. Ф. С. Р., тільки навіщо-ж націоналізм?

Загорулько не без задоволення глянув на вилиски своєї тужурки, що тонко відповідала гасовій лампі „Ампір“, і хитро посміхнувся:

— Так, так... Василю Григоровичу. (Загорулько давно вже одвик називати людей по батькові і йому знову настирливо чіплялось до слова і хотіло вистрибнути на уста „папаша“ але — чудна Натка! ображається...) — учіться! З нового року буде поголовна українізація. В нас на партконференції („в нас“ — у Загорулька виходить поважно, многозначно і з притиском) так і сказано було — всі повинні українізуватись.

— І комуністам теж? — щиро здивувався Василь Григорович. Загорулько спушив з коліна ногу і трохи схилився наперед:

— Неодмінно, неодмінно, Василю Григоровичу! Комуністам — в першу голову. З цим не жартуйте. Без українізації ніяк не можна: „смичка“ і національний вопрос! Це неодмінно... Загорулько пересів до столу й підсунув шклянку.

Василь Григорович поцокав ложечкою об блюдце й замислено проказав: — Церква теж українізується... Наша — Миколая, на розі, вже другий тиждень править...

Наташа з мукою подивилась на батька. Завжди, після таких розмов Трохим глузував з нього, з її сім'ї, в його голосі брєніли тоді різючі нотки своєї переваги, і від цього було досадно й боляче. В такі хвилини Наташі здавалось, що Трохим зовсім не той, як уявляла собі його колись. Це було там, у залізничій їдальні, на мітингах, куди Наташа приходила із свого головного складу по газети. Тоді був Трохим — сміливий, рішучий, і його міцне тіло в шкурятній тужурці, мов виконувало. Наташа відчувала, що цей Трохим — з того загону очайдушних, напівказкових людей, що однією рукою перевернули світ. З того часу Наташа ходить до Жінвідділу, на делегатські збори і в клуб. Бо ті люди мають вивести всіх із брудних конур, з темних хольів, з-під соромицьких компліментів адміністрації в невідомі, прекрасні, майбутні дні.

Але Наташа тепер погодилась: хай не дійде вона за свого життя до тих далеких, замріяних днів, аби Трохим був такий, як тоді.

Сміливий, дужий і добрий. Це буде заклад тому далекому, прекрасному... Наташа спробувала затушувати батькові слова:

— Трохиме, ти завтра будеш у нас на відкритті кутка доброхему? Загорулько недбало кинув: — Мабуть, — і заходився коло Василя Григоровича:

— Кажете — церква українізується? О-го-о!.. Вона ще не таких коників викине, аби й надалі дурман розводити. Що таке, так-би мовити, з наукового погляду церква? — Самообман! От, скажім, Вишня в газеті пише: (як це в нього?) — „Святителю отче Карле Марксе, моли бога за нас“... Ха-ха-ха. От встругнув!

Наташа вже нічого не казала, вона втратила ініціативу і безнадійно спостерігала, схиливши на руку голову. Одначе, Василь Григорович на цей раз не втерпів. Він схрестив на столі долоні, потім одсунув склянку, кашлянув і сказав:

— Я, товаришу Загорулько, де-в-чим не можу погодитись. Релігія, бачите...

Загорулько перебив його:

— Та що ви, папаша! Вам треба антирелігіюватись.

Наташа промовчала.

— Бо, коли, власне, розібратись і подумати добре — що таке релігія? Дурман! І знов-же таки, візьмімо, мощі — порошок. Якби їх, розумієте, на повітря витягнути і потім фукнути на них добре — нічого-б не залишилось! Перед наукою, папаша, всяка релігія засипеться!

Наташу часом корчили кострубаті Загорулькові слова (4 класи гімназії скінчила, а потім через бідність не можна було, зате на столі лежало „Самообразование“ і „Гимназія на дому“). Тоді Наташа намагалась переконати себе і пробачити:

— Трохим раніш вантажникував — нема нічого дивного. Затеж... Василь Григорович в останнє ковтнув із склянки, глибоко зітхнув і, щоб не зайти в розмові далеко, встав:

— На службу завтра, вибачайте... він сунув свою руку в дебелу Загорулькову долоню й вийшов.

Наташа полегшено зітхнула і налила собі чаю.

— Троша, навіщо ти починаєш про релігію? Однаково-ж — не переконаєш старого...

Загорулько почув, що, й справді, „папаша“ був зовсім зайвий отут, але він моргнув Наташі:

— Нічого, треба загітнути папашу!

— І потім це знов — „папаша“! я-ж просила... але Загорулько не дав їй скінчити. Він миттю підсунув свого стільця до краю стола й, охопивши сильними руками Наташину постать, затулив поцілунком їй губи.

— Ну, ну, не гнівайся, не буду...

Наташа відповіла йому ніжним рухом губів, і на лиці їй зайнялася усмішка.

Загорулько випустив її з обіймів і спокійно сказав:

— Ляжемо, Нато?

Наташа хитнула головою до кімнати Василя Григоровича:

— Батько-ж ще не спить...

Загорулько безжурно посміхнувся й махнув рукою:

— Ат, папаша! Ну і хай не спить. Нато!..

Він знову стиснув її крихкотілу постать, і Наташа безвільно одкинула на Загорульків лікоть голову і завмерла.

V

Василь Григорович увійшов до своєї кімнати, але спати не ліг. Він сів при своєму столикові, де не раз штопала колись панчохи Катерина Сидоровна і замисливля. В його ушах ще розлягався грохотами певний Загорульків голос і сам Загорулько, наче необмежений владар над Наташею, Василем Григоровичем і всім теперешнім життям, стояв уперто перед очима і глузливо посміхався: — бери бога за бороду!..

Василь Григорович стискував свої думки і одгоняв їх, боючись блюзнірства. Але дразливо і спокусливо якийсь внутрішній свій і не свій голос проказував йому: — І Загорулько, і всі ті розхристани, одчяні люди, для яких немає минулого, зможуть дійти всього. Приходили німці, бездушні і тверді, як камінь, німці, їздили по місту лаковані офіцери, мигнули на місяць поляки, і що-ж — прийшов розхристаний, обірваний, голодний більшовик. Він був проти всіх і всі проти нього. Але він коротко і рішуче сказав: — Негайно виконати! — І Василь Григорович і всі інші пішли служити, як і служили раніш. Чи можна-ж було повірити, що буде отак завжди? Але сталося так і буде, безперечно, так само й далі. І біда в тому, що ближче й ближче він, цей незрозумілий, чудний більшовик, підлазить до Василя Григоровича, опутує життя своїми залізними тенетами. І вже небагато лишилось, коли від усього того, що було, не лишиться нічого. Вони зруйнували все і відбудовують по-своєму. Вони вневажали бога, і бог мовчав. Мовчав увесь світ, бо на версі стоїть розхристаний, непереможний більшовик. Він зможе взяти бога за бороду! Зможе... Ось плакат на телеграфі: робітник і на долоні аероплан — „леті, залізний соловей, і міру пой освободжене“... І Василь Григорович тепер напевно знає, що він отой більшовицький аероплан полетить і заспіває! І про Марс Загорулько — не дарма: вони такі, що, відай, звяжуться і з Марсом. Вони знищать „Морзе“ і „Юз“, і з одного лише наказу буде торохкотіти „Клопфер“ і гудіти радіо!..

Вони зможуть усе. Це справжні чорти. Вони мудрі, хитрі й непереможні, як сам Сатана!..

Василь Григорович зажурено схилився на стіл і до нього уїдливо долітав з другої кімнати глухий рип канапки. Але він сидів мовчки і не ворухився.

Було вже за дванадцятю, коли Загорулько встав, пройшовся широкими кроками по кімнаті, голосно заговорив і чиркнув сірником. Він трохи ще посидів, засміявся чомусь і вийшов із дому.

Наташа тихо застелила на канапі постіль, стала нахвилину замислено коло столу, потім погасила лампу, і в кімнаті замкнуло. Василь Григорович піймав ухом ледве-чутний шерех Наташиної ковдри і встав. Він завів будило на восьму, поволі роздягнувся, потер пересиджені ноги й ліг спати.

Але знову не спалось. Ніч пантрувала його і ось тепер нехабно підступала до самого ліжка і не дає старому спокою. Василь Григорович натягнув на голову ковдру і підобгав до живота ноги, але й це не ратувало: все одно за кавдрою — ніч, кімната, улиці, тьма...

Десь коло першої години, коли давно вже стихло на вулиці повернувся додому із цирку Саша. Він одчинив двері одмичкою, і з сіней долетіла до Василя Григоровича його підстрибкувата хода і стуки коло вішадла. Саша безцеремонно грюкнув дверима і в темряві заходився шукати на столі страви. Його худенькі пальці моторно обмацали блюдця, тарілку й цукерницю, але, крім кількох грудок цукру, нічого не знайшли. Саша сердито за бурчав:

— Гадость! З сексотом усе злопала... Хоч-би кільце ковбаси залишила!

Наташа мовчки перевернулася на другий бік і щільніше закуталася у ковдру. Саша гриз цукор і нишпорив уже у шахві. Наташа боязко прислухалась і обернулася до Саші:

— Що ти там робиш? То сало — батькові на сніданок.

Саша видобув шматок хліба і злісно прошепотів:

— Все вам!.. А мені так пухни...

Він смакуючи знищив фунт хліба й решту цукру. Незабаром Василь Григорович почув його рівний, безтурботний, солодкий хрип. Василь Григорович перехристився широким хрестом, притискуючи до тіла свої кістляві пальці, і з вірою прошепотів:

— Господи! Милосердний Господи! Допоможи - ж, щоб Сашу прийняли до Коммолу...

VI

Василь Григорович сидів на задньому ослоні і слухав. Він таки мусив ходити на ці безглузді лекції навісної „мови“. Що - разу лектор помічав у журналі відвідувачів, і що - тижня адміністратор курсів стара мавпа завканц Журавель, перевіряв відвідування. Мало того — Василь Григорович мусив трохи надщербити свого місячного бюджету, купивши „Украинский язык“ Синявського і читанку „Шляхом життя“. Так, у цьому була якась своя вибаглива правда: більшовик (отой колишній босий і голодний із півночі більшовик) примусив його ходити на лекції, читати українські газети і вчити граматику. Років десять тому Василю Григоровичу і не наснилось-би навіть, що йому ще доведеться колись під старість учитись. І хоч-би-ж чого путнього, а то!.. Але шість літ тому вперше заговорили про „мову“. Сидоренко почав носити під урядовою тужуркою вишивану сорочку з стьошкою і картав Василя Григоровича:

— Добродію Гусятинський! Ви - ж з діда - прадіда, можна сказати, а тут, у державній українській станові все „чтокаете“ та „какаете“!

Але Василь Григорович не вважав на те: всі знають, що Сидоренко, хоч і старший, але в голові йому того... Увлекаючийся!

Проте Василь Григорович мусив розшифровувати з української на російську накази гетьманського міністерства і проглянути початкову граматику Олени Курило. Та це було дурнички. І, коли сотня гетьманських сердюків, маршируючи, галасала на вулиці: „Бо за ту єдину

неньку Україну"... Василь Григорович прекрасно знав, що всі доми великого міста, вся благодатна, осяяна німецьким шеломом країна, навіт саме повітря тут підспівували тоді — „Встане вільна Україна від Кавказу до Берліна“...

А тотім, хіба - ж можна повірити, щоб „залізяку на пузяку“ тривало довго! Але прийшли інші дні і заспівали наших пісень.

Більшовик по - своєму взявся до українізації: „Одержавши це, наказую вам негайно...“ Улаштуйте іспит; осіб, що їх буде залічено до 4-ої категорії, звільняти з посади...“ Ну, і що - ж Василь Григорович міг проти цього зробити? Він чув, що навіть тим, які опинились у третій категорії стара мавпа, Журавель, розводячи безнадійно руками, відповідав завжди одне:

— Я нічого, товарищ, не могу! пойміте, что — нічого! Ви числітєсь за товарищем Смолянским, — явітєсь в Губпрофобр к нему — і он вам назначит экзамен. Купіте Гладкого, Сінявского і подучіте. Нічого не могу больше!..

Ні, Василь Григорович волів учитись української мови і ходити регулярно на лекції, а ніж числитись за головним українізаторським чекістом і оббивати пороги Наросвіти.

Василь Григорович забив собі баки голосними та приголосними і наполягав на речівники. І ось тепер він стежить за проворним, безусим парубком, лектором, і дивується.

Лектор декламаційно і з мигами пояснює:

... — Речівники жіночого роду з основою на приголосну мають у родовому відмінку...

Лектор хоче бути популярним і, коли вимовляє „жінокого роду“, він бере на півтона вище і додає ніжности. Між иншим, лектор уніс в життя телеграфісток багато змін: Ніна Мойська шукала в словнику „любить“, і, коли знайшла „кохати“, вона цілком погодилась із лектором що - до милозвучности української мови, Слівочникова справила собі нового капелюха і, навіть стара діва Власа Нікіфоровна намагалась виглядати молодшою і цікавішою. Коли лектор прохає слухачів подати якийсь приклад, Власа Нікіфоровна старанно ворухить губами, кокетуючи, випинає вперед лікті й поправляє зачіску.

Але Василь Григорович вперто вліз в себе і хоче бути непомітним. Він старанно записує лекторові зауваження та правила, але коли лектор підходить до нього, він безпорадно мовчить і навіть підказки сусідів не ратують його. Ні, куди там його вивчити речівники, прикетники, ніякий рід і всю безглузду премудрість проклятої мови!..

Василь Григорович побоюється лектора і, коли зустрічає його на вулиці, він намагається привітатись із ним перший.

Лекція скінчилась. Василь Григорович глибоко зітхнув, зібрав книжки та зшиток і пішов учитись на „Клопфері“.

— Ну, Василю Григоровичу, тепер — на „Клопфер“ тарабанити? — весело сказав, навздогоняючи, старший доглядач Балабай і підморгнув Василеві Гвигоровічу: — беруть нашого брата за ребра! Учись та й учись, з лекції на лекцію... Просто тобі не телеграф, а університет, сучого сина!..

Василь Григорович сумовито відповів: — да... і побичувався на третій поверх до „Клопфера“.

І ось перед ним на столі стоїть цей непереможний „Клопфер“, на якому ніколи не вивчиться працювати Василь Григорович, але який зіпхне з апаратної „Морзе“ і „Юза“ і зітре навіть згадку про колишнього телеграфіста, що працював на телеграфі 32 роки.

Василь Григорович сів на стілець і почав вистукувати підоймою альфавет. Дерев'яний рупор зміцнював стуки і вони голосними вже долітали до вушей Василя Григоровича — Тук... тук-тук-тук...

Через стіну, із Коммольського клубу, долітав гамір і сміх. Так близько, зовсім уже близько підлазило оте нове, чуже й невідоме до Василя Григоровича...

Але Василь Григорович стискує свою зів'ялу думку й напружує давно вже притупілий слух. Він хоче запам'ятати умовні стуки альфавету, він мусить їх запам'ятати, бо інакше — буде скорочення штату, Созабез і старість, глибока, забрюхана старість.

І в цей час за стіною зірвалось молоде, безбережне, завзяте й дуже:

Наш паротяг, лети вперед!
В комуні будем скоро,
Нам більше нікуди іти,
Над нами — зорі, зорі!..

Це співав Коммол. Співав безжурно, весело й безтурботно. Певні свої сили молоді голоси розбивали стіну й розсипалися по кімнаті, де вчився Василь Григорович. Їх годі було стримати. Вони перепліталися із стуками, і „Клопфер“, замість альфавету, вистукував інше, він окселентував їм: —Тук-тук-тук... тук... тук... тук...

Вони рвучко летіли вперед, у ті безмежні сині далі, куди не могла сягнути думка Василя Григоровича. Вони летіли, минаючи його, — в них своя мета і їм зовсім немає діла до подорожніх старців, що чвалають, крехтячи, до своєї могили. Але Василеві Григоровичу вони і цей їхній „Клопфер“ (він — „їхній“ — Василь Григорович ніколи не зрадить свого „Морзе“) вони співали йому іншої.

— Тук-тук... тук... тук...

Він не міг збагнути, чи то стукає нове життя й інші люди, що сядуть на його стільчику, чи, може, прийшла, нарешті, сама смерть?... Василь Григорович, машиново натискує підойму, і рупор викрикує свої зухвалі поклики: Тук-тук... тук...

Василеві Григоровичу тепер стало зовсім ясно: біда не в тому скороченні штату, що має бути на телеграфі, ні, — іде велике скорочення штатів самого життя і його, Василя Григоровича Гусятинського, леле, не занесуть у списки нових робітників! Так буде... А чому, по що — хіба не все одно, коли слух не може відрізнити Клопферових стуків і душа Василя Григоровича назавжди залишилась із „Морзе“?..

А пісня летіла вперед у нові бурі, громи, хуртовини, сніги і весни. Ні, то співав не звичайний Коммол куди хотілося Василеві Григоровичу пропхнути Сашу, щоб міг учитись! То співало зовсім інше, нове плем'я людей, для яких і пшоно двадцятих років, і фунти лаврового листя, замість пайки з борошном, і оті фронти, і всі бурхливі страшні дні були сама тільки радість і безупинна потуга — вперед.

Василь Григорович не міг сьогодні далі вчитись. Голову тисли якісь неясні, але уперті думки, і голова боліла. Він одсунув свою руку від підойми, зібрав свої книжки, надів кашкета й вийшов.

Він, не зважаючи ані на що, йшов улицями міста і вуличний гамір не міг пробитись до Василя Григоровича, він не порушував його настрою. Василь Григорович почував тільки одне: було жаль. Було жаль і „Морзе“, що його доведеться незабаром покинути, і всього мотлоху отих вічних буднів свого життя, і самого себе і всіх тих, що одійдуть від апарату — жаль... Хотілось сісти на тротуар і помаленьку, щоб ніхто не чув, заплакати. Але Василь Григорович ішов собі далі: він спочине і зітхне не тут, серед натовпу чужих людей, — Василь Григорович простує на кладовище до могили Катерини Сидоровни. Зима цього року глузувала з Василя Григоровича: тепер, коли в нього було трохи дров і не треба було вже ламати свої й чужі паркани або вирушати за місто в ліс, вона, сміючись, скувала тоненькою крижаною плівкою калюжі й злегка напудрила намороз'ю галузки дерев. Дерев ніяково й соромливо коливали голими раменами, і січень скидався на поганенький і дешевий фарс. Але Василеві Григоровичу було не до нього. Хтось, кому це робити належить (може той самий, що в шкурятній тужурці) заводив дні, пильнував за ними, і вони ліньки млявою, одноманітною чередою проходили повз Василя Григоровича і зникали в непам'ять — середа, четвер, п'ятниця...

Ось, нарешті, висунулась з-за дерев кладовищенська церква, брама з похилим хрестом, сумні, урочисті тополі, погорблені хрести — білі, чорні, сірі... І розпливалась по надгробках і мерзлий, зморщений землі стареча жура Василя Григоровича.

Кладовище...

Тихо і спокійно тут Василь Григорович пройшов алією і звернув під гору, до знайомої могили. Хреста вже не було на ній: хтось, певно, взяв його на паливо, сама могила обсіпалась, увиходила в землю, і ніщо не могло тепер сказати Василеві Григоровичу, що тут лежала його Катерина Сидоровна, з якою прочував він 27 років свого життя. Сухе зібане листя і поникла від морозу трава боязко притулились до могили — ото і все.

Василь Григорович став і низько схилив голову. Йому хотілось поскаржитись, сказати Катерині Сидоровні, що йому тяжко живеться, і як жити далі, і що робити з Наташею і Сашею, він зовсім не знає. Сказати, що нема в нього чистої білизни і ніхто більше не варить йому його улюбленої конфітури з полуниць і ніколи не зварить... Хотілось удвох пригадати те все, що було і що тепер уже навіки зчезло...

Василь Григорович глибоко зітхнув і, наче навмисно, з усієї його молодости, від зів'ялих пелюстків парубочьких літ йому спав на думку тільки коротенький уривок віршу:

„Спи спокійно, моя дорога,
Только в смерти желанный покой“...

Десь неподалеку свиснув маневровий паротяг, крізь галузки дерев майоріли кам'яниці міста і пропадали у синій вечірній мряці, а тут було тихо і затишно. Ясен звів безпорадно до неба голе гілля, наче

молився за душі небіжчиків, а німий, похилий хрест, ніби казав про марність людських сподіванок, праці і боротьби, і навіть вітер не долітав сюди: зупинився коло брами.

Василь Григорович спустився навколішки і тихо присів коло могили. В цей куток кладовища не заглядав ніхто, і постать Василя Григоровича, наче тінь останнього покійника, фантастично зливалася із кладовищенським сумом, тишою й самотністю...

Він пішов додому тільки тоді, коли на хресті й дерева повисла густа вечірня сутінь і на кладовищенській церкві задзвонили до вечерні.

VII

Цього вечора Саша прибіг додому з людським черепом. Вдень він прибився до якоїсь екскурсії оглядати клініку! Клінічний спокій, високі білі стелі, чиста підлога і безліч усяких кістяків, пляшок та слоїв із заспиртованими маленькими, наче ляльки, людьми вразили Сашу. Спочатку він бережно оглядав столи й шахи, а потім орієнтувався і, коли екскурсанти почвалані кудись уперед, Саша моторно зірвав череп із ланцюжка й сховав за пазуху. Хотілось притягти додому цілого кістяка, але його не пронесеш: сторож у дверях. Саша про очі обдивився ще якісь малюнки і щасливо випорснув на вулицю.

Небо важчало густими олов'яними хмарами, із завулків, рогів, і ситчик вилазив вечір. Дома нікого не було, і Саші кортіло використати це. Він уважно оглядав черепові дірки, помацав зуби і луснув пальцем по кістяному лобі.

Сашині думки, мов люстеркові бліки, стрибали коло одного — що робити з черепом? Його можна покласти Наташці під ковдру, можна приробити до щелеп мотузки і череп буде клацати зубами, можна... Саша свиснув і вистрибом кинувся до Наташиних щухлядок шукати мотузів.

Саша забув навіть скинути з себе пальто та шапку. Він горячково заходився в'язати до щелеп мотузки, втикати в черепові дірочки сірники, вишукав десь пружинку і приладнав її до кости. Його праця якийсь час не давала жадних наслідків: пов'язаний і поштриканий череп уперто не хотів виконувати Сашиної волі, але Саша з подвійною енергією, сопучи, брався до роботи знову, старанно вимірював, розв'язував і знову в'язав.

Уже зовсім стемніло, коли Саша випростав зігнуту спину і щасливий оглянув свій винахід. Досить сіпонути позаду мотузка і череп слухняно одкриває вишкірену страшну пащу і потім глухо, погрозливо стукає мертвими зубами. Саша вийшов на середину кімнати, легко зітхнув і раптом почув голод і ломоту в спині. Він кинув на канапку пальто і жваво метнувся в сінці ставити самовар.

Коли самовар зашипів і витягнув свою першу мінорну ноту, Копачиха виявила в своїй кімнаті кволі ознаки свого життя.

Почулося брязкотіння ложечкою, дзвін склянки і тихі пантофельні кроки по кімнаті. За десять хвилин Копачиха прийде брати воду. Саші раптом блиснув геніальний план.

— Треба підпушить Копачиху!

Саша видобув із шахви недогарок свічки, запалив його тримтячими похапливими руками і вставив у лихтар, що ходив з ним на страстях до церкви. Потім обгорнув його червоним папером, позавішував ковдрою та пальтом вікна і вніс самовар. Він подумав трохи, поклав поруч лихтаря череп і накрив їх обох цупкою хусткою. Хату оповила непроглядна, густа тьма.

Тоненьке самоварове шипіння ще порушало трохи ілюзію, нагадуючи про життя й світ.

Саша накрив самовар накришкою, поставив його за шахву, і в хаті завмерло, мов опустилось у могилу.

В сінцях зашаруділа Копачиха. Саша присів на карачки і взяв мотуза. Копачиха не знайшла в сінцях самовара і одчинила ціпком двері:

— А где-же шамовар?..

В кімнаті було тихо. Копачиха знову зашамкала і увійшла в середину.

— Шаша! Наташа!.. Где же ви?..

Саша повільно потягнув до себе хустку і засіпав мотуза. В кімнату зловіще глянула червона заграва і череп, мов посланець самого пекла, осатаніло заклацав зубами.

Копачиха зойкнула і випустила чайника.

Череп замовк, і хижа тиша зо всіх боків обступила Копачиху. Вона трохи опам'яталась і занесши ціпка, ступила вперед. Череп недобре дивився їй у вічі. Копачишині губи самі зашепотіли: — Швят, швят, швят... і вона підсунулась ще, але тільки-но хотіла тикнути черепа ціпком, як знову піднялась щелепа і череп потворно посміхнувся. Копачиха запищала і що-сили гахнула ціпком по лихтарю. Дзенькнуло скло, покотився череп, мигнула свичка й згасла. Саша з диким вереском вистрибнув із-під столу і схопив Копачиху за ногу. Копачиха зашелестіла шлейфом старомодньої сукні і безмовно поточилась на підлогу.

В дверях нетерпляче стукала Наташа. Саша побіг одчинити й коли Наташа запалила лямпу, перед нею розляглася незвичайна картина: на підлозі лежала жовта мізерна Копачиха й ледве дихала, трохи далі — ціпок, черепки й уламки черепа. Саша виновато чухав потилицю:

— Перелякалась дура...

Наташа бризкала на Копачиху водою, розтирала їй чимось скроні й, нарешті, Копачиха прийшла до свідомости. Але встати вже не могла: їй одняло праву руку й ногу. Саша накинув кожушка, схопив під пахву шапку й вибіг із хати, щоб забутись. Наташа гукала когось на допомогу, лаяла і проклинала Сашку, благала Копачиху підвестись і на-силу дотягла її до канапки.

Копачиха не скаржилась. Важко зітхаючи, вона тупо дивилась перед себе своїми висохлими очима й мовчала. Наташа зовсім не знала, що робити.

Через одкриті двері безшумно ступив Василь Григорович і обережно увійшов у кімнату. Наташа уривчасто, хвилюючись, переказала йому подію, лаяла Сашу, казала, що треба-ж, нарешті, звернути на цього бандита якусь увагу й заявила, що дома вона не може більше жити.

Василь Григорович сидів на краю стільчика, не знімаючи пальта, наче не до своєї хати він прийшов, і мовчки, понуро слухав. Коли Наташа трохи заспокоїлась, Василь Григорович устав і про себе сказав:

— Ні, обов'язково треба буде попросити Загорулька, щоб допоміг — Сашу до Коммолу... — а потім співчутливо і трохи ніяково, ніби винувано проказав до Наташі:

— Це правда, правда, так не можна, звичайно. Хлопець не вчиться, і що з нього буде... Треба якихось заходів...

VIII

Як і всі інші, попередні дні, прийшов, нарешті, і цей день. Там, за дубовими дверима кабінету завідувача, де було накурено і людно, розглядали штати, обмірковували, сперечались і записували.

І як це дивно збіглося! Ніхто інший, а сам Василь Григорович учора прийняв на своєму „Морзе“ коротеньку телеграму: Переведіть скорочення штату двадцять відсотків... Але тепер це навіть не вразило і не зворушило: Василь Григорович старанно і охайно записав у книгу вхідних цього ордера на свою власну смерть... Записав, перепочив хвилинку і знову заходився працювати. Він бережно накручував бинду, тендітно постукував підоймою і милувався з розміреної, чіткої праці свого „Морзе“.

Василь Григорович увійшов увесь у свою роботу, він не помічав нічого й нікого так, наче дитиною колись будував у піску хату. І коли прийшла зміна, Василеві Григоровичу вперше за всі роки не захотілось покинути апарата, і йти додому спочивати. Хотілося ще стукати ричагом, записувати телеграми далі й далі, щоб напрацюватись на все життя, на Созабез і старість... Але телеграфіст із нової зміни перервав:

— Охота—морочитись! Все одно завтра скорочення... Кидайте...

Василь Григорович раптом розшифрував своєю душею зміст телеграм про скорочення і зів'яв. — Справді, навіщо працювати, коли завтра за прізвиськом Гусятинський з'явиться чорна чорнильна крапка, і перетнеться назавжди те, що тягнулося 32 роки! Не треба більше...

Василь Григорович глянув ще раз своїми вогкими очима на „Морзе“, світлу, простору апаратну і вийшов.

Сьогодні Василь Григорович знову прийшов на телеграф. Правда, він надаремно тиняється тут: наслідки скорочення буде відомо лиш завтра, а сьогодні його зміна має спочивати. Однак якийсь внутрішній неспокій, від якого холоднішало серце й тиснуло в животі, прибив його зрання до знайомого коридору, високих стін і великих вікон.

Апаратна сьогодні вилюдніла. Гуртками розійшлись по коридору телеграфісти і пошепки перемовлялись, наче за кабінетними дверима завідувача, де засідала комісія, вмірала безнадійно - хвора людина.

Василь Григорович навшпиньки пройшов повз кабінет, полохливо, наче сподівався відтіля вдару, зиркнув на двері і приєднався до гурту.

Жінки нервувались і хрестили під пальтами груди, чоловіки стояли серйозні й похмурі. Хтось передавав якусь новину, прийшов старший і гукнув чергових до апаратів, нарешті, засідання перервалось.

З кабінету вийшли зморені від тютюну й сидіння люди, і коридор трепетно - допитливими очима повернувся до їхніх вимучених облич і завмер.

Тільки один Рябошеїн вийшов, як і завжди, спокійний та урівноважений. Рівним голосом він звернувся до телеграфістів:

— Товариші, ви надаремно чекаєте. Списки скорочених буде вивішено завтра.

Телеграфісти одначе постояли кілька хвилин, наче сподівались іще чогось, а потім незадоволені поволі почали розходитись.

Василь Григорович зайшов до бухгалтерії і одержав свої сорок карбованців за останній місяць. Він пильно перелічив гроші і сховав кудись у середину, за гімнастюрку. Потім оглянувся ще по коридору і пішов.

Січневий день безсніжної зими, поспішаючи, пакував свої вбогі лаштунки, і на вулиці темнішало. Василь Григорович флегматично човгав додому. Йому хотілось тепер тільки одного: лягти і заснути, спати довго, спокійно, щоб ніхто не турбував його і нічого не снилось. Але Василя Григоровича навздогнав Балабай.

— Куди, Василю Григоровичу, прямуємо?

Василь Григорович болісно посміхнувся:

— Та куди - ж мені більше — додому...

Балабай зрозумів: куди - ж його більше йти, як скорочують? і він співчутливо хитнув головою:

— Да, крутять нашим братом, крутять і не питають! Ой, надоїло, ой надоїло - ж!

Жовтуваті Балабаєві вуса сердито смикнулись на голене підборіддя, але враз жваво випнулися угору:

— Пивця - б випити, Василю Григоровичу?

Василь Григорович не чув; розсіяним поглядом він дивився в осяяну електрикою перспективу широкої вулиці. З обох боків уже світилися пишні вітрини крамниць, паштетних і пивних. Тендітне світло кольорових лямпочок розливалось по дорогих оксамитах, шовках, перкалеві, модних пальтах і вабило перехожого від зборів, біганини й компаній до комфортабельного, ажурного життя. Василь Григорович тужно глянув на гладкі ковбаси, пляшки вина й кучу оселедців, що ладні були кожної хвилини стати до послуг грошовитому, і зітхнув:

— Як усе - ж таки одмінилось життя...

На мерзлий тротуар із пивних долітали розбитими скалками сміхи скрипки й непівське хрипіння контрабасу. Чхати освітленим вікнам і жижкій музиці на скорочення штатів, доповіді, виробничі плани і все те, що обговорюється і висиджується за дверима кабінетів, комосередків і клубів. Музика грає, вилискують ковбаси і звабно розсівся торг — на сьогодні. Сьогодні є вільний торг, базар, театр, казино... а завтра — байдуже!..

Балабай, підпустивши у голос тепла й щирости, сказав удруге:

— Дак, ходім, Вася? Чорт його бери все! Випиймо...

Василь Григорович блимнув здивованими очима і не зрозумів. З того часу, як бахнула революція, він не розкидав безоглядно грішми. Василь Григорович, навіть, не припускав думки зайти до пивної. Але Балабай уже одчинив у пивну двері й штовхав його під лікоть.

— Та ну там! Випиймо! Пивце, Вася, це, брат, така штука... Василь Григорович раптом подумав: — Правда — завтра буде вивішено список скорочених з штату, буде поплутаний чергами Созабез...

Все одно... і погодився.

— Та що-ж, зайдімо, мабуть, Гаврило Митрофановичу...

IX

Вони переступили поріг відомої пивної „Костік“. Балабай, як свій чоловік, пройшов по залі, заторохкотів стільцями й вибрав затишного кутка під штучною пальмою.

Василь Григорович глянув на якусь поганеньку жовтувату картину, несміливо підсунув собі стільця і, підобгавши шинельні поли, вмовстився. Підбіг офіціант Гришка. На вузькому Гришчиному лобі, розтягнутих чорними поворозками бровах і чубикові — канарейкою — вічне запитання:

— Окремий кабінет і дівчинку накажете?

І коли відвідувач замовляє саме це, Гришка солоденько посміхнеться (мовляв: — Розуміється), хвисьне на радощах серветкою і йде плече завішувати в кабінеті вікна.

Гришка знає Балабаєву вдачу.

— Сонька теперя свободная, на кухні біточкі поджаріваєт... Балабай статечно гикнув і, мотнувши дебелою шиєю, критично оглянув Василя Григоровича. Він деяку хвилину мовчки вагався що до його нахилів і не давав Гришці відповіді. Гришка закинув за плече серветку і по-нібратському вперся руками в стіл.

— Можна і Маньку, вона в „Барі“ сидить...

Але Балабай поважно спутив на стіл долоню і сказав:

— Ні. — Потім узяв Гришку за лікоть і перегнувся до його грудей: — П'ять пляшечок пива і „горької“ дві.

За хвилину Гришка поставив пиво, два бокали „горької“ і про очі порожній сифон (на випадок міліція або щось таке: то зельтерська в бокалах, а не спиртові трунки).

Балабай звиклою рукою налив у склянки пива і зараз-же спорожнив, потім утер носа і закусив солоним бубличком.

— Тяжке брат, життя наше, Вася...

Василь Григорович випив дрібними ковтками свою склянку і поклав на коліна руки. Було, ніби соромно: Сашу треба вчити й Наташі — пальто, а він гроші на пиво...

— Дехто й уміє улаштуватись, Вася, продовжував далі, пирхаючи від пива, Балабай: — От, скажім, Бондаренко: женився вдруге, жінка, знаєш, з фермами (Балабай солоденько підморгнув), помешкання в нього — нічого собі, корова, молоко своє...

Василь Григорович тоскно слухав музику. Вона грала щось тужливе і сентиментально-безнадійне. Коло прилавку сидів власник пивної Бляхер і визначав з фізіономій, кому із нових гостей треба окремого кабінету то-що. Бляхер — людина практики й комерції. Це в нього, вроді як мистецтво для мистецтва. Він до титли здає обов'язкові постанови Губвиконкому, артикули Кримінального кодексу й відчуває неп.

Одне тільки заважає Бляхерові — ніс. Він завжди сопе, свистить, випинає з широких ніздів чорні волоски, а повітря не пропускає: там поліпи. Через це Бляхер дихає одкритим ротом з маленькими, як сопляки англійськими вусиками, і щоб забутись, запихає туди товщелену цигарку з найкращого тютюну.

В дверях задзвеніли остроги й увійшло кілька військових.

Бляхер гукнув на мигах Гришку.

— Скажи Ворковичу, хай „матроського“ грає — воєнні.

Подавати військовим пішов сам Бляхер. Його короткі, товсті й криві, як гілляки, ноги однесли незграбний, розляпаний тулуб до стола і назад. Перша скрипка слухняно одрізала скибочку „матроського“, а за нею зірвався контрабас і вдарило піаніно. Уривчаті зруки нічними метеликами пурхали по залі, по окремих кабінетах і кажанами мчали назад, у минуле, в колишні загородні ресторації, шантани й кабаре. Перша скрипка (Воркович) то вигиналась в'юном, то присідала, наче хотіла когось підсадити, то випростувалась стрількою і ладна була розірватись. На спітнілому, чепурному з бездоганим проділем обличчі Ворковича — спогади і жаль: хіба отакій шантрапі він грав колись у „Венеції“! Хіба то — офіцери! Хіба оті повії з залатаними панчохами — шансонетки!..

Ні, Воркович хоче оригіналу, а не дешевенької, Бляхерової імітації...

Поміж столами ходив флегматичний офіціант грузин. Він зовсім не по-грузинському лисий, на смаглому лиці його сидять два посріблених уси, і пара чорних очей чомусь не метушаться тепер, не хвилюються і не запалюються. Синя толстовка і штани в чоботях одгонять першою фазою НЕП'у і не пасують до Бляхерового комірця й гострих черевиків. Проте Бляхер мириться з грузином: він може іноді стати в пригоді, як фізична сила.

Василь Григорович обдивився Бляхера, Гришку, Ворковича і подумав: отже розмістились люди, кожний якось живе... І знову густою осінньою мрякою його оповіла безвихідна туга. Чому-ж він не може зачепитись, чому завтра він буде по-за штатом і замість роботи, посади, справ, буде слизький брук і сіра перспектива міської вулиці?

Василь Григорович спустив голову на розчепірену долоню і схилився до Балабая.

— Ну, скажи мені, Гаврило Митрофановичу, і що воно все значить? От мучили нас із тою українською мовою, потім „Клопфера“ завели, тепер скорочують... Для чого воно? Не розумію...

Балабай многозначно моргнув своїми густими чорними бровами і підняв пальця вгору:

— Е-е... Тут, Вася, махінація, система, брат, ціла!

Балабай тріснув задоволено пальцями, як знавець великої таємниці, підсунувся до Василя Григоровича. Василь Григорович підпер голову ще й другою рукою і знову запитав:

— От, хоч-би взяти українізацію: вони-ж більшовики. Сказати-б Петлюра, Гетьман — я понімаю; а тепер і вони туди-ж гнуть...

Василь Григорович уставився тьмяними очима в зморщене Балабаєве чоло і жадав відповіді; Балабай узяв його за рукав і таємниче почав:

— Кажеш, Василю Григоровичу, — вони українізацію заводять? Да, да, заводять... А ти помітив, що всі жиди вчать тепер українську

мову? Ти думаєш — це воно так собі, проста? Василь Григорович запитує дивився на Балабая. Балабай сіпонувся і схрестив на столі свої жилаві долоні.

— Харашо. А тепер ти - ж знаєш, Вася, церкви теж українізують? Автокефальна... Найкращі церкви їм скрізь повіддавали. Це ти помітив? Ти чув, як там служать?..

Балабай шепотів п'яним віддихом над самим лицем Василя Григоровича. Василь Григорович кашлянув, прихилився до столу і обережно подивився довкола. Поблизу сидів якийсь флегматичний дядя в картузі з ремінцем і, охайно, щоб не пролити, дудлив пиво; далі — військові, чиєсь черево і при окремому столі ліворуч — засмоктані, нафарбовані повії.

Черево поралось коло тарілки з раками, повії блукали оспалими очима по залі й терпляче чекали попиту.

Десь у окремих кабінетах лоскотали жінку, і відтіля долітали сміхи й вереск. Василь Григорович ще раз оглянув дядю в картузі і, заспокоївшись, повернувся до Балабая:

— Ну да, це воно, звичайно, правда все, тільки я, Гаврило Митрофановичу, не розумію...

Балабай задоволено мотнув рукою.

— Помітив - же, Вася,? Та воно одразу видати, як пригланутись добре!

Балабай підсунув стільця й урочисто сказав:

— Ну, так ось що. Це все — одна лавочка! Понімаєш! — Масонство. О!

Василь Григорович опустил руки й здивовано одкрив рота:

— Цеб - то як?

— А отак: і комуністи, і жиди, і автокефальна — це все організація. Да, да. Союз такий. По всьому світу своїх сищиків держать. А в Парижі так їхній головний штаб. Там і протокол Сіонських мудреців написано. Чув про них? Інтернаціонал у Москві — то тільки так, про око, щоб з пантелику збити.

Василь Григорович ще дужче здивувався:

— І як - же їх поліція там — не того?...

— Не може, брат, поки - що: в масках на зібрання ходять. У них, Вася, все потай, шито - крито. От скажім, якийсь із їхніх працює в Іспанії, — то він тільки Іспанію і зна, а хто сидить у Головному Штабі — про це йому начальник ні телень. Організація, Вася!

Василь Григорович замислено проказав:

— Он, воно як!...

А Балабай захоплено продовжував: — це, Вася, хитро все улаштовано! Ну тільки дехто вже розкусив. От, візьмімо — п'ятикутня зоря. Ти думаєш — воно так собі, герб аби? А це, Вася, самий що ні є масонський знак: усі п'ять частин світу загарбати. О! Бач, куди воно гне!.. А автокефалісти так ті ще й із Римським папою звязок держать, щоб у католицизм значить. А ти - ж знаєш, Римського папу жиди підкупили, аби їхніх у Польщі не чіпали... Отака, брат, штука!

Музика вигинала „Карапета“. Ворковичу замало пива, він хоче знову, як колись, — шампанського і під шовками лакірки, а далі голі ноги і все життя — як першокласний публічний дім.

І скрипка в'юниться в тонких Ворковичових руках, як зухвала, досвідчена шансонетка і — ех!...

„Карпет ти бедний,
отчего ти бледний?..

... Бледний, бедний... Ех, життя — копійка! Пий, лясь, трісь, дай!..

Василь Григорович був приголомшений. Над ним, наче висіла величезна, як саме небо, таємна всесвітня змова і ладна була кожної хвилини гуркнути на землю й разом з Василем Григоровичем знищити весь дотеперішній світовий устрій. Хотілось не вірити Балабаєві, але Балабай, усім відомо, — чоловік статечний, релігійний і сім'янин. Він перший дізнався, що заведуть на телеграфі „Клопфера“ і які вимоги на іспиті з української мови. Балабай дарма не скаже. Та й потім, як це раніш сам не збагнув — українські попи всі поголені і архієрей жінку має, та й хіба - ж вони сами в церкві не кажуть — „рівність, братерство“...? Ну зовсім, як комунізм, тільки ще криються чогось!..

Воркович заплющив натхненно очі, і його смичок, передчуваючи кінець, навіжено застрибав на скрипці й розсипав по залі безліч очманілих карапетів. Офіціант-грузин розтебнув на толстовці коміра й затягнувся цигаркою. Він любить слухати „Карапета“, йому пригадується тоді Кавказ, Александровський сад і Тифліс.

Василь Григорович блимнув каламутними очима по залі, гикнув і чи від музики, чи від пива та „горької“ стало, ніби легше. Справді, життя — копійка, навіть, просто ніпочому. От, прийшов-би хтось і розчавив. І дарма! Хай... Бо куди - ж його там жити далі, як отаке одкривається!...

— Да, Вася, життя наше, що не кажи, — тяжке, брат. Підкручують, стерви...

Балабай привільно роздув щоки й випустив фонтаном повітря, потім глянув на порожні шклянки і гаркнув до прилавку:

— Гриша - а! Ще одну. Пиймо, Вася! Чорт його бери все!..

Василь Григорович за одним разом випив аж півшклянки „горької“: як отаке на світі пішло — тільки хіба пити... Але глянув на грузина і враз чомусь із гірким сумом подумав: — краще, тату, що ви вмерли до Сіонських мудреців і автокефальної...

Балабая почало підштрикувати:

— Та що вони, справді, все ка-зна-якої грають! — Він почухався під пахвою, одкинувся на спинку стільця й крикнув до музик:

— А ну, пожалуйте — „Малоросійське попурі“! — потім зараз-же почав підспівувати „В кінці греблі“.

Воркович утер з чола піт, випив коло прилавка зельтерської і знову повернувся до скрипки. Поправивши краватку, він ловко взяв смичка і рідна, знайома з далеких Вербівських літ, мелодія донеслась до Василя Григоровича. Воркович мобілізував усі свої здібності, і скрипка ридала, тужила, ламала з нестями руки, одбивала гопака і знову ридала... З туману забуття, через довгі телеграфні роки, перед Василем Григоровичем уставав його власний загублений рай, далека барвіста, запашна Вербівка й молоді роки під батьківським дахом півського дому.

Ні, то не аби-які верби стоять „в кінці греблі“, — то Вербівські верби — рясні, похилі, сумні... То не звичайна дівчина „ждала, ждала козаченька“... То чорноока, засмалена Марина чекає поповича за селом коло вітряка... А той-же попович — сам Василь Григорович! Сам... Хто він?... „Гей, не дивуйте, добрії люди, що на Україні повстало“... — Українець? А справді?... Ні, ні, то могло-б бути тільки там, під Вербівськими вербами, що нагадували Гетьманщину і козаків... А тут немає. „Переписувач, дописувач, з огляду“ — то не Україна. І потім — українізація...? Це — від Сіонських мудреців і штабу! Ні, він не буде тут! Та його й немає тепер, то зовсім інше — „товариш Гусятинський“ і скорочення штатів.

Балабай, як опудало, розвалився на стільці й виводив кліросною октавою: ...під Сорокою множество ляхів пропало...

Музика перестрибнула на веселе й Балабаєві замайнулось викидати штуки. Він схопив ніж, блиснув під світлом своїм червоним з жовтими краплинками, як полуниця, носом і почав вистукувати держальцем по столу:

— Тук-тук-тук... тук... Товаришу Гусятинський! Приймайте, „Клопфером“: Київ, Київ, на дільниці Бровари-Ніжин зіпсовано проводи, вишліть доглядача... Київ, Жмеринка не відповідає... На дільниці Брянськ... Тук-тук-тук...

Розмірені стуки живими одскакували від стола й долітали до самого серця Василя Григоровича. Василь Григорович широко одкрив очі й уставився в Балабаєву руку.

— ... Київ, Київ... Приймайте спішну... Казятин... Наказую вам... тук-тук-... тук...

Василь Григорович дрігнув і раптом запалило мозок:

— „Клопфер“?!.. Ага, це він — „Клопфер“.

Василь Григорович подався наперед і стягнув до одної напруженої нитки свої розвіяні думки. І враз стало ясно, аж посміхнувся: — це „Клопфер“ винний у всьому, це через нього Василя Григоровича — в чергу на Созабез. „Клопфер“ струїв його останні дні і не дає спокійно по-християнському вмерти... Василь Григорович, встаючи, хрипко крикнув:

— Хоче, щоб я на ньому стукав? А я не можу, не можу! — Я — на „Морзе“. Мені іншого не треба... Хіба я що таке? Гаврило Митрофановичу, хто я такий?!..

Василь Григорович сперся тремтячими руками об стіл і схвилювано дивився на Балабая. Балабай задиркувато підморгнув бровою і вистукав:

— Товариш Гусятинський не знає української мови, не вміє на „Клопфері“...

Воркович зітхнув і погородливо випростався: Він на останнє хотів вразити слухачів, зачепити їх за саму їхню пивну душу, і тому його смичок мигнув у повітрі й урочисто розлив тріумфальні ноти малоросійської ідеології: — „Де згода в сімействі, там мир і тишина“...

Балабай на одмах сьорбнув із шклянки пива й, наче пружиною, закинув ногу за ніжку стільця.

— А от скажи, Василю Григоровичу, як по-батькові Маркса?

Василь Григорович незрозуміло лупав на Балабая очима.

— Не знаєш? Скоротити, скоротити Гусятинського!...

Василь Григорович глухим голосом переспитав:

— Мене скоротити?..

Але Балабай перекрутився на стільці до музик і, диригуючи руками, вже гремів густим басом:

— І бог благо-ословля-а-є, добро їм по-о-о-сила-ає, і з ними ві-ік живе-е...

Василь Григорович припинив дихати і благаючи дивився на Балабая. Зненацька на його лице впала тінь, губи заворушились, очі залопотіли, він схлипнув—і з грохотом гупнув на стіл... Його безвладні, як намотане ганчір'я, руки впали до Балабая на край столу, а голова вткулась у порожню тарілку й дрібно затремтіла в плачу. На підлозі дзеленчав посуд і котились пляшки. Балабай вирячив здивовані очі й роззявив від несподіванки рота. З-за прилавку поспішно вилазив Бляхер і переполюшений Веркович на півноті одірвав смичка. Балабай опам'ятувався і пробував було розважити:

— Вася!.. А, Вася! Кинь. Випиймо. Я за посуд заплачу...

Але Василь Григорович не чув. Його тіло, мов від ударів батога, раз за разом конвульсійно здригувало, з грудей виривались розпачливі надірвані стогони і під головою, як старий електричний дзвінок, стукотила тарілка.

Коло їхнього столика почали сходитись підвідувачі, стояв здивований Бляхер, із окремих кабінетів прибіг спанталичений Гришка і тільки один грузин у толстовці спокійно сидів коло прилавку й докурював цигарку.

До Василя Григоровича нахилилась якась повія у брунатому кімоно і ніжно шепотіла:

— Голубчик, детка, не нада, не нада...

Балабай термосив його, за рукав, підносив шклянку пива, але Василь Григорович не втихомирювався. Бляхер почав серйозно побоюватись за скандал, крехтячи, позбирав на підлозі розбитий посуд і підійшов до грузина.

— Дай йому цитрини на кухні. Та дивись, щоб виригався раніш добре.

Балабай губив усяку надію заспокоїти Василя Григоровича.

Він уже стояв над ним і широко термосив за плечі, боки, руки:

— Вася! та облич... Чи варто-ж воно так!.. Чуєш?..

Нараз Василь Григорович замовк і підняв голову. На щоці розлазились цюрками сльози і до уса прилипла тараняча кістка. Знітившись, маленький, він обернувся до Балабая, глянув йому в-вічі і з боєм вирвав із самої душі:

— Гаврило Митрофановичу! Трицять два-ж роки! Трицять два!...

Балабай радісно простягнув до нього руки, хотів щось сказати, але Василь Григорович зірвався з стільця і широкими, поспішними кроками вийшов без кашкета на вулицю.

Балабай метнувся було його навздоганти, але на дорозі йому став грузин:

— Спочатку платит, граждан, а патом—пожаліста сібе...

Балабай розгорнув гаманець і з досадою одрахував гроші. До нього підскачив Гришка і чемно подав кашкета:

— Не ізвольте безпокоїца!

Х

Вітер навздогнав Василя Григоровича на розі вулиці й закрутився коло афішної тумби. Він гойдонув лихтар, під яким скулився з непокритою головою Василь Григорович, одірвав шматок афіши й подався кудись до тротуару.

Василь Григорович тісно пригорнувся гарячою щокою до холодного чавунного стовпа і голубливо перебирав пальцями його невибагливі виразки. Металевий холод цілюче прохолоджував його і заспокоював. Василь Григорович відчув тут своє місце і далі йти нікуди й нема чого. Додому? — Саші немає: він, певно, пішов подивитись, як грають у рулетку, а Наташа — Василь Григорович зітхнув і опустив повіки — Наташа — знову вагітна, полохлива й нервова. Вдома знову може сидить Загорулько, і Василь Григорович удруге через двері почує, як він радитиме Наташі зробити аборт. Ні, Василеві Григоровичу абсолютно немає куди йти. Зривався легкий сніжок і, вагаючись куди йому впасти, звільна осідав на пішоходи, брук, золотий калач коло вивіски і молодий стовбур каштану. Лихтарі розігнались вздовж улиці й зникли за поворотом. Брудне, як розмазане чорнило, небо щільно оповило наметом місто і одсвічувало над центром блідою загравою.

Праворуч, коло входу до кіно снували парами й поодиночі безжурні веселі люди; вони радіють, що падає сніг, вони хочуть справжньої зими; їм треба снігу для майбутнього врожаю, для полювання, для санок, для тихого зимового вечора, коли, обійнявши милу, так гарно глянути через вікно теплої кімнати на обліплені, сумирні, пухкі дерева. Залиті світлом мальовані плакати, роздираючись, закликали людей подивитись новий фільм. Заторохкотів по каміннях візник і повернув за ріг. Він теж радіє. Його ребраста шкапина завтра буде волочити санки, а сьогодні ввечері він питиме в кума самогон — первак і їстиме кумасеві пундики. Через це він не куняє, і його цигарка затишно пахтить у пільмі, наче лямпадка перед неділею.

Але Василеві Григоровичу все те байдуже. Його нахили й бажання через усе життя жовкли й опадали, як дерево в-осени, і тепер йому нічого більше не треба. Йому гарно під лихтарем, де ніхто не питає його, не вимагає анкет і нічого від нього не хоче. От тільки-б з ногами якось — вони здаються йому безсилями, наче з них витікла кров, і, як тоненькі стеблики, згинаються під шинелею. Треба спуститись і присісти трохи. Тоді буде спокій, тоді буде все гаразд і Василь Григорович позбавиться, нарешті, останнього бажання...

Він одняв від стовпа руки й обернувся, щоб добре уместитись долу, але раптом помітив мало не поруч себе Балабая. Мов паротяг, він летів по тротуару, громихаючи важкими чобітьми, і пирхав. Його розтебнуте пальто, наче Балабайв подвійник, учепилось йому в плечі

й мчало назирці. Василь Григорович прожогом скочив за лихтар і, затаїв дихання, присів. Балабай, розмахуючи кашкетом у руці, пролетів, не помітивши, повз нього далі. Василь Григорович обережно, щоб бути непомітним, перейшов на другий бік лихтаря і пильно стежив за Балабаєвою постаттю. Балабай перебіг через улицю, шугнув очима вздовж і поперек і, не знайшовши Василя Григоровича, сердито матюкнувся і повагом уже пішов нагору.

Василь Григорович хотів було знову умотитись, але коло стовпа вже зупинився якийсь цікавий, посередині вулиці плутаючись у довгій шинелі, йшов на стійку вартовий міліціонер, Василь Григорович ображено глянув на цікаву, здивовану кепку і почимчикував на другий бік. Не припиняючи ходи, він помаленьку оглянувся і, коли переконався, що більше вже за ним ніхто не стежить, пішов навпростець. І ось знову перед ним, відбиваючи ногами один спільний, рішучий крок, струнко виступив коммол. Не вважаючи на сніг і вітер, вони йшли з розтебнутими тужурками й розхристаними сорочками. Їхнє молоде тіло хотіло руху, розмаху і змагань. І тому вся колона була як переплетений моток живої сили на молодих і пружних м'язах. Порівнявшись з Василем Григоровичем, вони гучно крикнули: — Раз! два! три! і зразу - ж заспівали. Вони не почували після денної праці втоми і їхні голоси розсипались по вулиці очайдушно, зухвало й розмашисто.

Василь Григорович глибоко всунув у піднятий комір свою непокриту голову і поспішив проминати коммол. Він знав, що, вони йдуть у клуб готуватись до якогось революційного свята. Вони теж радісні й веселі. Перед ними — їхнє нове життя, перед ними праця і свята.

Василь Григорович круто завернув у якийсь темний зазубень. Пісня вже долітала слабими, розірваними відгуками і застивала серед чорної маси кам'яниць. Тут не було людей і Василь Григорович пустився бігцем. Вітер виривався з підворотень і, зіткнувшись із ним, поспішно обминав і летів назад до світла, людей і гомону. Серце Василеві Григоровичу калатало, на губах виступила слизька піна, але він біг, не обертаючись, далі.

Треба втікти від людей, від їхніх свят, революцій, вимог...

Треба вислизнути від їхніх запитливих, підозрілих очей. Треба, щоб ніхто не помічав і не чув. Треба...

Василь Григорович добіг до руїн чийогось великого будинку і, відсапуючись, зупинився. Високі мури, як роздягнені, вистромились угору й вирячили бридкі діри, де були колись вікна і двері. В середині, замість підлог, стель і даху, був глухий простір, де-не-де звисали залізні сволоки, межали кучі грузу, розбитої цегли, випиналось сухе бадилля бур'яну, і знизу було видно вгорі шматок густої хмари, і, кружляючи, падали тендітні сніжинки. Василь Григорович спотикаючись об камінці, переступив через виставлену двер і, мацаючи рукою по стіні, увійшов у середину. Вітер почував себе тут вільно, і, пустуючи, шмигав через вікна, двері, вгору, вниз... Василь Григорович умотився на цілій цеглині вкутку, під стіною, винув з шинелі руки й накрився з головою. Стало зовсім тихо. Навіть вітер тепер не добирався сюди і, повештавшись коло ніг, шарахкався вбік.

Василь Григорович почув себе безпечно і вільно. Часті віддихи від біганини зогрівали руки, ноги солодко витягнулись і тільки

заважали ще окуляри. Він зняв їх і викинув за шинель: йому тепер не потрібно їх. Він працював з ними коло „Морзе“, читав крізь них Катерині Сидоровні газету, розбирався колись у Сашиних задачах, що їх Саша не годен був подолати, нарешті, вивчив подвоєння пригосних і вольовий спосіб, але життя, оцього чудернацького, нового життя, він не вивчив. І ніхто не вивчить його, ніхто не порадить як треба прожити... Василеві Григоровичу, як малій, беззахисній дитині, на мить захотілось було кинутись до Рябошеїна, навіть до Загорулька, схопити руку, припасти до плеча й просити, благувати їх:

— Скажіть! Навчіть! Як-же його треба жити?..

Але за муром, через заулок, далі через доми, площу, вулиці, там у темряві під горою, замерзає тепер Дніпро, де гуляв колись молодим телеграфістом Василь Григорович... А коли піти просто по місту, обогнути кварталів із п'ять і вийти на передмістя — там дім, де він познайомився з Катериною Сидоровною. Піти в гору назад — за церквою телеграф. На ньому цими днями поставили щоглу на радіо. З щогли видно, мабуть, цвинтар, де поховано Катерину Сидоровну. Там теж тепер темно, мовчазно і самотньо... В могилі тепло, як і під шинелею. В могилі тихо і ніщо не турбує. Мертвякам турбуватись не треба. Вони чують тільки, як дзвонять до церкви і по-весні співають пташки... Созабезу на цвинтарі нема, бо Созабез — тільки для живих, тих, що по-за штатом. Їм тільки — хрест. Гарно, як хрест залізний і написано, хто вмер, коли народився і хто поставив. Залізний хрест не зрубають на дрова, особливо, коли поставити ґрати і цвіточків трохи... Білих, червоних, синіх...

Василь Григорович схилив на підняте плече голову і тихо, тихо спав. Сніг лежав уже на пішоходах, застелив уже на пішоходах, застелив навколо дахи і запорошив його шинелю. Легенько перестрибуючи через сволоки й бантини, він пробирався тепер за одхилений набік комір і сідав на посріблене волосся. Ліва рук Василя Григоровича випросталась з-під шинелі і виставила, немов до милостині, зігнуту долоню; на потоптаному патинкові розв'язався шнурок і безпорадно звисав до купи замерзлого калу.

Неподалеку по пішомуду пройшла якась закохана пара. Вони щільно притулились одне до одного і голосно сміялись. Він хекав їй на маленьку ручку, стискав її і, коли вона, заходячись від розсипчатого реготу, намагалась його вдарити по щоці, він метко перегнув її стан і поцілував у одкрите, злегка накармінені губи.

Десь на ближній улиці люто заричав автомобіль і загавкав собака.

ІЗ ЦИКЛЮ „АМЕРИКАНСЬКІ СИЛУЕТИ“

Ви дивуєтесь, що в пеклі Америки
Все більш червоно бухкають огні?
Так просто й зрозуміло —
Америка —

П'ятий кут нашої зорі!

В похмурих фабриках лоскіт, брязкіт,
Шум, гармидер, цокіт, рух,
Деся скрегоче (в грудях млосно) —
Тисяч - тисяч чорних рук.

Такі собі діти, рухливі, свавільні,
Ніби живе срібло на тонких ніжках.
Батьки в чорних мурах, вони так собі —
На тонких ніжках.

За вулицею вулиця, за людьми люди,
Чи тисячі, чи мільйони — не перелічиш.
А діти між ними, за вулицею вулиця —
Не перелічиш.

Ось жовтий будинок з хрестом для реклами
І сунуться тіни у пащу воріт.
І діти цікаві в кашкетиках сірих —
У пащу воріт.

Живосрібні очі бігають по стінах,
„Господи помилуй“ реве пузо - піп.
І діти сміються, для них це новина —
Реве піп.

У димах на стінах „святі“ бородаті,
Ілля громобієць і Микола сам.
Живосрібні очі раптом поважніють —
Дивно поважніють.

— Лук, лук Джан! ¹⁾ Чи бачиш?
І тут, як в нас в хаті
На стінах Ленін й Карл Маркс...
(Дрібні рученята скидають кашкети).

¹⁾ Дивись, дивись, Іване!

Ой повій, повій, та буйнесенький вітер
Із нашої України —
Та долий - долий нам до крови сили
В цій нашій — не нашій чужині.

Чорні міста, жовті міста,
А країна злата й див
Сумом - гнівом блудить - ходить
Стотисячний колектив.

Ходить - блудить розпачливо,
(Має прапор - траур серць).
— Безробіття! Безробіття!
Так холодне, як мервець.

Міцні руки просять муки
Для всіх м'язів і для криж.
— Чорне місто! Жовте місто!
Чому вперто так мовчиш?

Ходить - блудить розпачливо
Стотисячний колектив.
В гною розкоші регоче
Вся країна злата й див.

Америка, 24 р.

АРКАДІЙ КАЗКА

ТАМ СОНЦЕ, ТАМ!

Десь далеко
над синьо-чорною землею
тонесенькою смужкою
рожевіє смутно-радісно край-небо.
А над ним
злягло
нависло
навалилось
індиго темне важких хмар, —
пропалене уже промінням теплих зір...
Угорі
в безоднях блакитно-зеленаво-юних
зорі,
ворушаться, мов діти у блакитній річці,
підморгують
сміються...
Ясно: змова.
А тут —
тут поле,
вечір, коли хочете,
що запізнивсь таки добряче,
не хоче й якомсь поспішає
через напружено-мовчазнії лани,
наліті соками бунтарськими,
мов вим'я ситої корови молоком,
весни могутністю наліті вщерть.
Злегенька іноді дихне вітрець весняний —
істинно це подих уст усміхнено-рожево-ясних немовляти!
І ось отут-о між ланів, —
десь віддаль ліс! —
у полі
зігнулась-нахилилася на захід
неначе заклопотано туди теж дріботить
старенька вже верба.
Чи то-ж верба?
Так дбайливо вона розкинула гілля в небесний простір! —
й зависли в нім
заплутались у тім мережеві гілок густім
моргушки-сльози-зорі.
Вже смерклося! —

така старенька
й лагідна
така скорботна
й добра.
Чи то - ж верба?

... тонесенькою смужкою десь рожевіє...

О ні! Це, нене, ти
самотня і скорботна
між поночіючих ланів
туди смерком весняним поспішаєш,
де ген над синьо - чорною ріллею
так великодньо червоніє.
Тривога, сльози у очах: —
„Чи не спізнилась?“

Вітер
вітерець весняний —
істинно це подих уст усміхнено - рожево - ясних немовляти!
Іди, іди і не турбуйся! —
вже гучно — Чуєш?! — Комінтерну 3 - го гуде та кличе дзвін: —
„Мир воскрес!“
Рожевіє смужечка тонесенька ген - ген
на заході.
Кривавиться вузенька смужка й меркне
і золотовою і блідою пересувається вона
злегесенька до сходу:
там сонце,
там.

6, III, 1925,
с. Нові - Петрівці
на Київщині

ІЗ ЕКСКУРСІЇ

... Про воду скінчили комплекса
(Десь грім — ще далеко — гремів)
І врешті — „товариш Олекса
Іванович! Гайда домів!“
То й гайда. Пішли... Заводу
Здалека: придемо колись,
В Сельхоз мимохіть — і ходу!..
Ідемо — за руки взялись..
Як враз — гроза нас застигла, —
Ех, буйна така, молода!
В канавках співала, бігла, —
Бігла, ридала вода.
Ми йшли й гукали: „Повстаньте!“,
Шуміли хмар прапори.
А я: розкуйся, титане,
Молот в руки бери.
Співав тут кожен... забава!..
Ритму додержував грім...
А дощ — теж де-що добавив
До комплексу: стільки налив!
А Галька: не вмієте бігати.
А я їй: а ну - ж, спіймай.
Спіймала — й при всіх — як вліпить
В уста мої мак!

АНТІН ПАВЛЮК

ВЕСНЯНЕ

I

Знов вітер весняний і сонце,
і чорні, радісні поля...
І знов екстаз і захват клониться:
— кохана моя земля!

Усі шляхи, усі комахи
і творчий захват, творчий труд...
і я у всьому: рідним пахом
і буйним поривом із пут.

І сонцем і життям: подвійно
міцний, налитий, повний вщерть.
— Я в далечінь дивлюсь спокійно:
там путь і міць моя...
... смерть.

II

І кожна мить і рух — весна!
повітря! — животворче сонце!
... Спиш. Ночі синя глибина
в твоє мале, низьке віконце.

Уже картопля й мак цвіте,
і десь у лузі, за городом,
як сонце, день новий росте,
росте і кличе...
... виходить.

І сходить ярина життя
і вітер піснею живою
її колише... —
Йди! Буття
Нове буття! Іди - ж, — новою!

ЗАПОВІТ

Життя і мужність. Як свята
ім творчий труд і болі — сном...
і дівчини, (як кров!) уста
і зоряне вино.
 Пігмей і революціонер
 і творчий гін і бунт.
 Нам стати крицею тепер
 — стомілійонням лун...
Біжить, жене годин потік.
Будую я. Горю. — Так будь.
Горіти — жить не довгий вік!
— бушує колективу путь!
 Ох, — хочу жити я вогнем.
 Згоріти у вогні!
 Живий — щоб мужно був із днем,
 а мертвий: — тіло в жар — теж в дні!
Хай смерть прийде і спинить час
Хай так! — Горів я день за днем,
і хочу я в останній раз
у світ — піти — вогнем!

ДІВЧИНА

Березка - дівчина у житі золотому...
хмарки лінивi, — як думки мої.
Кудись у холодильник, все манять як додому,
від дня важкої, золотої колії.
 Не котить вітер дня. Спинивсь, не ворухнеться,
 В zenіті гусне спеки жовтий мед...
 Коли - б не світ, — подумав - би: урветься,
 урветься сонце, золотом впаде.
Тим жаром золотим залле, задушить
простір, мене, порожній, сонний шлях,
чи в блиску гніву громами заглушить
Берізку - дівчину у золотих житах.

ДОЩ

Повітря дзвінке і далеч прозора,
і небо синє; міцне шатро.
... І раптом тобі такеє горе!
і грім важко котить луни горою.
 Все змовкло. Притихло. Не ворухнеться.
 — Це - ж захват і щастя в бурі жить!..
Чекати; щось ось - ось почнеться
і юний, бадьорий дощ побіжить!..

НА РІЛЛІ

Коли летіли лелеки по синьому небі, білі хмари кублилися, ніби бавовна, в перервах між ними промініло сонце та вилискувалося на крилах лелек.

Старі летіли попереду, молоді, слабі—позаду та курлюкали. Під хмарами слався степ голий, сумний, непривітний. Орали. З правого боку по ріллі йшло двісті пудів, дві парі круторогих, а з лівого біля шости.

Це був високий, ніби кедер рясногіллястий, парубок. Він хльоскав гарапником, та погукував на волів: „гей, гей, волики, гей“, а на кінці гону — „цоб, тпру, цоб-цоб, тпру, цоб, Сороко, куди, Чорноморець, що з тобою сталося, бий тебе лиха година?“ Старий прикажчик, колишній поміщицький, уже дивився в той бік. Побачивши, що воли не слухають погонича, почав кричати: „Чого став? Ну, чого став? Сукин син!“ і матерня лайка перекотилася через гони й торкнулася слуху погонича. Сумний парубок навіть і не глянув у бік прикажчика, захляв од голоду, мовчав, і тільки вдарив з усієї сили волів, а вони метнулися в бік аж рала вискочили з ріллі, а прикажчик, мов сич старий, голосом наче з пустої бочки, знов гукнув на погонича. Знову вилаяв його матерною лайкою й побіг до нього. „Що, розучився ледащо? А заломи, заломи які?“ Парубок ніби не чув, годі було йому повернутися й ледве, ледве махнути рукою на старого павука, як звали його орачі, й сліду-б не осталося від прикажчика. А той ненавидив їх за „руйнування“, за землю, що відібрали від нього і лаяв, але допоміг поставити плуга в ріллю та відійшов од нього. Парубок мовчав, голодне обличчя тоскно підвелось в небо й побачило лелек, простори синього неба й кубла білих хмар. „У вирій полетіли. Що за країна? Знають дорогу. Розшукали-ж її. Просто на Одес летять. Туди за море.“ І витягши рала, витряс землю та курай і бур'ян і погнав далі. „Гей, воли, волики, гей! Сороко, гей, Чорноморець!“

А старий надійшов до свого помічника, високого чоловіка, городянина, що вперше був у степу за своє життя і заскиглив: „Чого стоїте, хіба не бачите, вони-ж без вас не справляться, їх як і волів треба поганяти“. Городянин, ще молодий досить чоловік, блиснув очима й, ніби м'ячем, кинув у бік старого прикажчика: „лайте кого хочете, але не мене“. Вилаяв так гостро старого, що той вирячив очі, хотів ще щось сказати городянинові, але замовк. Одійшов од нього.

Помічник пішов доглядати плуги. Воли стояли нерухомо. „Чого стали?“ запитав орачів. А вони: „хіба такими плугами можна орати бур'ян? Плуги без полиць.“ „А чого дивились як запрягали воли?“ „Так це старий наказав.“ Помічник поблід, побіг до старого, ледве стримався, щоб не вдарити його, в ньому кипіло, як у казані окріп,

тільки стримано кинув: „Ви старий прикажчик, а ще даєте плуги без полиць! Сором!“ Той засмутивсь і спокійно відповів: „на межі ще є плуги, ось там. Виберіть які найліпші“,— й одвернувся від помічника. Знав, що зробив навмисне. Хотів довести нездатність помічника до роботи, але впіймався й тому мовчав. А той голодний, блідий ішов на межу вибирати плуги. Вибрав. Запрягли. Погнали... Воли знову стали, а погоничі крутили цигарки та байдуже дивилися круг себе.

Всім хотілося їсти. Хіба наїсися мамалигою без сала? Горло дере. Підійшов помічник. „Чого стали хлопці? Поганяйте“. Погоничі стояли нерухоючись, ніби нікого перед ними не було. „Гайда! гайда! Пішли! Пішли!“ Гукнув помічник. Знову хлопці байдуже дивилися втомленими очима. Розсердився той і гримнув на орачів, щиро розгніваним голосом. Завжди ласкавий з ними городянин став страшний. Голод хоч і виснажив його, але сили було ще доволі. Орачі здивовано глянули на нього й погнали воли. Привезли сніданок—суху без сала мамалигу, попоїли та знову за роботу.

Дівчата збирали курай, бур'ян і волочили. Деякі втомилися та полягали тут-же на ріллі. Старого не було. Городянин надійшов спонукувати їх. Став перед ними. „Чого стоїте?“ звернулися вони до нього усміхаючись. „Лягайте з нами, одпочинемо.“ І одна з них одсунулася від гарної рум'яної молодиці, вказуючи на місце біля себе. „Голод і така рум'яна, а губи глід, шипшина, що росте по балках. Дивно.“ Подумав він. А трохи згодом суворо: „вставайте, вставайте! Годі одпочивати! Вже скоро вечір“, сказав він і, наблизившись до молодиці, взяв її під руки й підняв легко як пір'їну, хлопнувши долонею трохи нижче стану. Та засміялася. „Це наш“, сказала дівчатам. Піднялася й решта дівчат і почала роботу. „Волочіння! Волочіння прибирайте!“ кричав городянин... Вечоріло. З моря подув вітер. Насунулись сірі хмари. Накрапав дощ. Стало вогко. Земля липнула до ніг і запахла. Ледве дихала, ніби сонна молодиця.

Розпрягли воли й погнали до хутору. Дівчата сіли на воза й теж за волами. „Де його переночувати?“ звернувся городянин до погонича. Чорт його знає?... „Як де?“ відповів той. „На хуторі, у стайні, на сіні. Візьмете яку-будь дівчину, хіба ніколи не спали з дівчатами?“ І хоч той ніколи не спав, але-ж відповів, що спав. Поїхали степом. Дівчата співали й неслося по степу, що

„Одна гора високая,
А другая низька,
Одна мила далекая,
А другая близька“.

Співала частина дівчат. Решта слухала, а як скінчили „А другая близька“ всі молодецьки крикнули:

„Джир, джир, над джирасом.
Ух! часом, барабасом,
А другая низька, джир!“

Голоси вдарили на „Ух“, і воно відскочило, понеслося через степ. Степ проковтнув це „ух“, викинув його в море на білобоку хвилю, на

її перлистий гребінь, а хвиля кинула його далі в безмежну туманну вічність. „Такі захлялі, а так добре співають“, думав городянин. „Ех, Україно, скільки в тебе снаги!“ Він глянув. Кругом сутіні нишпорили по степу, ніби привиди. А сіре небо нижче спускалося на землю. Десь шуміло море... Їхали не довго. Віз уїхав в хутір. Загавкали собаки. Зупинився перед стайнею. Всі встали весело, сміючись, ніби й не робили нічого, ніби не голодували. Було темно. Щось ремигало в середині. З покрівлі капало в бочку, що стояла під ринвою. Ввійшов і він. Сів на ясла й замислився, хоч нічого й не робив, але ж втомився, бо цілий день стояв. Пахло сіном. Деякі дівчата співали. Надїхали хлопці, стало веселіше. А він втомлений ліг на сіно і, як заснув, не чув... Було поночі. Прокинувся від холоду, напнув на себе своє легеньке пальто. Не гріло, але заснув і стало тепло, тепло, ніби хтось дихав на нього теплістю груби. Повернувся на другий бік. Протягнув праву руку й намацав щось м'яке, пружаве, яке хвилювалося під його рукою, так ніжно тремтючи... А вода капала з покрівлі, монотонно, одноманітно, холодно — сумно.

Ще ближче присунувся. Тепле дихання вдарило його обличчя, яке торкнулося чийхсь сочистих, як спіла мореля, губів. „Хто це?“ прошепотів він, мимоволі обнявши її сильніше й поцілував у уста. „Це я, Мотря, яку ви підняли під руки, так легко“, відповіла красуня, потім додала тихо, щоб сіно не чуло: „ви, мабуть, і вола піднімете?“. „Не наважувався ще.“ І Мотря обняла його своєю пухкою, теплою рукою, притулившись теплими пружавими грудями до його грудей. Пахучість свіжого, молодого жіночого тіла дратувала й розпалювала його, і вони обнявшись чули стукіт серць і теплість своїх ярих тіл. А вода капала з ринви в бочку так одноманітно, монотонно, так сумно - холодно.

ВІТЕР

У листопадових степах
Сурмить ревучий рвійний вітер,
Сурмить і трубить у степах,
У сивих млах;
Себе шматує, трощить віти,
І поривом зриває дах, —
У сивих млах
Рвачкий, ревучий трубить вітер.

А над колодязем
Залізні цебра з корбами
Скригочуть;
По - над криницями
Скрипучі цебра з корбами
Скригочуть і риплять.

Ось вітер жовтий лист беріз
Навколо озера поніс.
Рвачкий, ревучий трубить вітер!
Це він зриває з верховіття
Подерте клоччя гнізд;
Мов рашпілем рипить
І хуртовинами сповитий,
Десь кригу вже кришить.
Всьому свій лютий заповіт
Рвачкий, ревучий трубить вітер!

І по всіх шпарах у кошарах,
Із позалатованих дір
Лопоче дроне клоччя,
Шиширхає папір. —
— Рвачкий, ревучий трубить вітер! —

На бурому горбі крилами
Махає, чорними, як жах,
Вітряк: чах - чах, чах - чах, чах - чах:
Повітря косить блискавками,
Він косить чорними крилами
Вітер,
Рвачкий, ревучий ріже вітер.

А круг покривлених дзвіниць
Стулились купки хат старих,
І кожна з них тремтить,
Стара солома шелестить
З - під стріх.
Рвачкий, ревучий трубить вітер!
Хрести маленьких цвинтарів,
Мов постаті німих мерців,
Летять, розвівши руки, ниць.
Неначе зграї чорних птиць.

Рвачкий, ревучий трубить вітер,
Вітер.
Чи він зустрівся вам, веселий,
На роздоріжжі ста доріг?
Руйнуючи поля і села,
Осінній вітер трубить в ріг!
В цю ніч — хто бачив і хто чув? —
Він з неба місяця шпурнув!
Хати трухляві й цілий край
Тоді появ одчай:
Вони кричали, мов ті звірі,
У вітровому вирі.

В дощах і млах,
По листопадових степах,
Рвачкий, ревучий трубить вітер...

З франц. переклав О. Бургардт

ІРИНА МАКЛЕОД

САМОТНІЙ ПЕС

Я лютий пес, забутий пес, самотній, гостроребрий;
Обдертий пес, упертий пес, полюю сам для себе.
Скажений пес, шалений пес, овець лякаю риком,
Я жирним душам сон псую — на місяць вию дико.

Я не лижу брудних чобіт, як ті болонки ласі,
Як вірні пси, покірні пси за вижебране м'ясо.
І не для мене теплий кут і миска повна страви,
Лиш двері замкнені й стусан, каміння і ненависть.

І не для мене другі пси, що часом повз проходять —
Хоч дехто біг моїм шляхом, — не приєднався жоден.
Мені — самотній вічний гін, важкий, але найкращий,
Шукання голод, дикі зорі й вітер непутищий.

Переклав з англійськ. І. Кулик

ОШЕР ШВАРЦМАН

МОЛОДІСТЬ¹⁾

Молодість, молодість!
Ти як та хвиля прудка,
як сльоза ти і блиск і вся радість.
Ох яка - ж то яка
молода твоя радість!
Мов на весні берези сік —
і чистий він і в нім кора
(зате - ж з самого стовбура),
щей трохи так немов терпкий
(такий вже він).
Та пахне бруньок зéлен - клей
з - за гребель радість криком — гей,
і сонце й світ,
і я той світ...
Мені хоч голову розбий —
я молодий!

ВЕСНА

Виходжу сьогодні в оновлений день:
там тиск і дзелень —
то в м'якому небі
йде крига. —
З усюд, звідусень
женуться й болбочуть мужнії потоки
і нишпорять скрізь мов сліпії щенята
по во́гкому чреву землі.
А десь там ген - ген
вся в сині, в думках
на варті вже хмара тепло - добряча.
Коли - ж нічна приморозь зовсім минеться,
і небо тут стане чистіше і вище,
й покопано й чорно й рахмано в садках —
тоді вона йде на злотих лошакках.

¹⁾ ВІД ПЕРЕКЛАД. Ошер Шварцман — один із найкращих єврейських поетів — народився р. 1895 в місті Коростишіві на Київщині. Перші свої твори писав по - українському. В час імперіалістичної війни зазнав сапідчину, яка тяжко відбилася на його таланті. З революцією Ошер Шварцман відживає, друкуючи свої твори в Київській щоденній газеті „Фолксцайтунг“. На початку 1919 р. охотником вступає до Червоної Армії, а в-осени того-ж року убито його на Коростеньському фронті. Збірку поезії Шварцмана зібрали його друзі і видали в Культур - Лізі р. 1922. Ці переклади пороблено за допомогою Д. Фельдмана.

* * *

Цвіте прапорами...
Гарячії вигуки слави,
щасливая, радісна путь.

За лавами лави
все йдуть та й ідуть,
кричать з прапорами:
не будем рабами! —
Гарячії вигуки слави —
щасливая, радісна путь!

За лавами лави
все йдуть та й ідуть.
Вгадай у цім гамі
кого тут стрічають, а кого ведуть!

З єврейської перекл. П. Тичина